

ДЖОРДЖ ОРВЕЛЛ

ХУТІР ТВАРИН

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARIES
3 1761 00668649 7

PR
6029
R8A65197
1984
с.1
РОВА

ВІЛЬНИЙ ПЕРЕКЛАД
ІРИНИ ДИБКО

*With the Compliments
of the
Chair of Ukrainian Studies*

UNIVERSITY OF TORONTO
TORONTO, CANADA

Джордж Орвелл

Поміс Орвелл

МЯЧІСЛАВІЯ

(1949-1950)

Джордж Орвелл

ХУТИР ТВАРИН

Переклад Ірини Дібко

один зі звичайних

міських пасажирів

таких як я, пасажирів зі
зупинкою у супутниці від
підземного міста
під час пасажирської

зупинки у залізничній станції
на зупинці від
зупинки у залізничній станції

George Orwell

ANIMAL FARM

(In Ukrainian)

Translated by Iryna Dubko

Foreword by Roman Kukhar

*In Commemoration of the Tragic
50th Anniversary of Famine
Created by Moscow in Ukraine.
Translator*

Published by V. Symonenko Smoloskyp Publishers,
Smoloskyp, Inc.
Toronto-1984-Baltimore

Джордж Орвелл

ХУТИР ТВАРИН

Переклад Ірини Дибко
Передмова Романа Кухара

Це видання присвячене пам'яті та погані
запам'ятаній історії селянського
господарства в Україні та землях колишньої
Угорщини та інших країн, які були
захоплені радянською владою. В книжці
згадані трагічні події, які відбулися
також під час голодомору 1932-1933 років.

У п'ятдесятиріччя великого голоду
в Україні присвячує цю
книжку його жертвам.

Перекладачка

Це видання присвячене пам'яті та погані
запам'ятаній історії селянського
господарства в Україні та землях колишньої
Угорщини та інших країн, які були
захоплені радянською владою. В книжці
згадані трагічні події, які відбулися
також під час голодомору 1932-1933 років.

Українське Видавництво «Смолоскіп»
ім. В. Симоненка
Балтімор — Торонто
1984

George Orwell

ХУТІР ТВАРИН

Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка

Джордж Орвелл
ХУТІР ТВАРИН
Переклад Ірини Дубко

Бібліотека СМОЛОСКИПА ч. 49
Обгорта роботи Лесі

ANIMAL FARM

By George Orwell

© the Estate of the late Sonia Brownell Orwell

Translated by Iryna Dybko

Cover designed by Lesya

ISBN: 0-914834-53-3

Library of Congress Catalog Card Number:
84-50503

Published by V. Symonenko Smoloskyp Publishers,
Smoloskyp Inc.
(A non-profit organization)

SMOLOSKYP

P.O. Box 561

Ellicott City, Md. 21043
U.S.A.

SMOLOSKYP TRUST

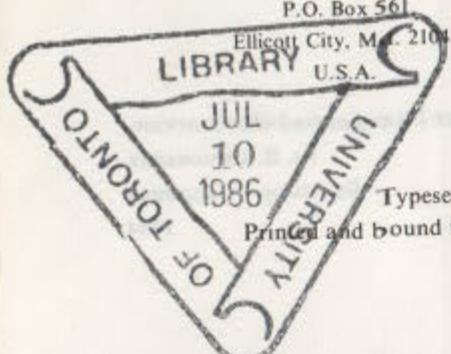
P.O. Box 430, Sta. "E"

Toronto, Ont. M6H 4E3

Canada

Typesetting by Ukraprint

Printed and bound in the United States of America

много звісно, але якщо ви дивитеся на цю книгу, то ви бачите більше, ніж вона є насправді. Книга є певною міфом, який видається як історична правда, але вона не є історичною правдою. Книга є певною міфом, який видається як історична правда, але вона не є історичною правдою. Книга є певною міфом, який видається як історична правда, але вона не є історичною правдою.

«ХУТІР ТВАРИН» ДЖОРДЖА ОРВЕЛЛА В ПЕРЕКЛАДІ ІРИНИ ДИБКО

Літературний твір англійського письменника й суспільного критика Джорджа Орвелла (1903-1950) «Хутір тварин» здобув собі широкий розголос у світі зразу після своєї появи в 1945 р. В оригінальному звучанні «Енімел фарм» — це прозового жанру своєрідна байка-алегорія, що під зверхньою формою розповіді про важкий побут і спонтанне визволення домашніх звірят з-під гніту господаря-тирана одного хутора, займається насправді подіями в радянській тюрмі народів, у часовому проміжку між 1917-1943 рр.

На тлі більшовицької революції, пізнього періоду НЕП-у, п'ятирічок, чисток у ВКП(б), тоталітарного свавілля злочинної більшовицької партії Леніна-Сталіна під час насильної колективізації, стахановщини і ежовщини — з масовим суспільним терором, ув'язненнями, засланнями й розстрілами проходить паралельна дія в «Хуторі тварин»: ступневе опанування домашніх сумирних тварин начальним кровопивцею-кабаном і його безоглядне володіння над ними за помічю своєї «охранки», вибраних отричників — кнурів, свиней і собак, разом з їхніми прислужниками, поплентачами та підбрехачами — вівцями. Хуторні

тварини, як от коні, корови, віслюки, кури, качки тощо, визволивши спочатку з-під людського ярма, згодом попали в куди жорстокіше рабство — свинське. Витворена з хаосу нова провідна кляса свиней, дійшовши до абсолютної влади, почала в усьому наслідувати панівні суспільні кляси передреволюційного періоду, ще більше жиріючи з праці підкорених, збавляючи їх будь-яких громадянських прав, повертаючи загал собі в тягло й експериментальне запілля для своїх низьких, егоцентричних цілей.

Це єсть більш-менш вірне зображення в алегоричній формі твору нелюдської підсоветської дійсності, де насправді безоглядні тириани завоювали й тотально опанували безборонне різнонаціональне населення т. зв. СРСР.

Джордж Орвелл (теж у своєму черговому творі з 1949 р., під наг. «1984», що є «Хутром тварин» у антропоморфічному сенсі) чи не найбільшою мірою серед англійських письменників причинився до розкриття правдивої злочинної природи московського більшовизму. Своїми ревеляціями вдарив він теж міцно по хребті м'якотілих міжнародних інтелектуалів лівого напрямку, які наївно дались ошукати обманливій радянській пропаганді. Своєю суспільно-літературною діяльністю зірвав Орвелл остаточно облудну декорацію радянських «потьомкінських сіл», що мали приховати жахливу дійсність московсько-більшовицьких насильників. Його «Хутір тварин» зокрема виявив яскраво порожнечу й забріханість у підсобдженіх для ліберального смаку на Заході звітах різних прилагідно запрошуваних чужинецьких гостей до СРСР. Вони ж бо, на подобу французького державного представника Ерріо, поширювали фальшиві вістки про добробут населення СРСР навіть під час найжорстокішого будь-коли у світовій історії, саме Москвою зумовленого, голодомору в Україні 1930-их років.

Про один із радянських пропагандивних обманів щодо «безклясового суспільства», начебто здійсне-

ного в СРСР, Орвелл ось як відзвивається: «Ще під час громадянської війни в Єспанії я збегнув, ясніше як до того часу, негативний вплив радянського міту на західноєвропейський соціалістичний рух. Мені незвичайно залежить на тому, щоб люди в Західній Європі побачили радянський режим таким, яким він є. Більш-менш від 1930 р. не бачу ніякої познаки, що СРСР дійсно поступає в напрямку чогось, що можна б обосновано назвати соціалізмом. Зате я спостерігаю дуже багато познак, що СРСР перетворився в гієрархічне суспільство, де володарі мають більше причин відректися від влади, як яканебудь інша дотогочасна панівна кляса».

Не дивно, що серед багатьох перекладів на різні мови цього помітного протирадянського твору Орвелла переклад на українську мову Івана Чернятинського під наг. «Колгосп тварин» (Мюнхен, в-во «Прометей», 1947 р.), зважаючи на актуальну для українства тематику, був якраз одним із перших. Збагачені досвідом історії, наші земляки зразу запримітили й доцінили вартість тієї різкої політичної сатири на людоненависницькі підрадянські відносини.

Понад тридцять років пройшло з часу, коли появився отої перший український переклад. Відтоді пропала її пам'ять про нього, таї він, ставши бібліографічною рідкістю, ледве чи доступний тепер загалові наших читачів. Тож і назріла пора для чергового перекладу того завжди актуального твору. В міру спроможності, він мав би теж виправити деякі недоліки попереднього, призабутого й недоступного перекладу. В першу чергу, в ньому годилося б іще гостріше й наочніше висунути нестерпучу сутність огидливої дійсності московсько-радянської системи насилия над народами.

У своїй літературно прибраний алегоричній шаті твір Орвелла вже так міцно не промовляє до сучасного читача, як свою несподіванкою колись. Його ефемеридну термінологію («Звірі Англії, звірі Валлії», «тваринні права» тощо) слід уточнити й усучаснити,

найвища пора назвати речі по-справжньому. Джорджові Орвеллові, англійському джентльменові й громадянинові союзної тоді з СРСР Англії, не випадало, а може й не було дозволено називати звірюку Сталіна — кнуром «Сталіним», то й перейменував його у своїй книжці на незлюбленого англійцям «Наполеона». Замість унагляднити, що дія твору проходить у СРСР, що й з усього тексту наскрізь проглядне, Орвелл переносить й до Англії.

Так же і зробив перекладач у першому українському перекладі, що з природи речі належить до слабших сторінок праці, бо ж нам і недоцільно й невказано затушковувати криваву сталінську дійсність. Буквальне дотримування текстуальних особливостей тепер уже анахронічних передумов тогочасної політичної ситуації, зрозуміло, підказує інше трактування в підході перекладача.

Поетка, письменниця й перекладачка Ірина Дубко підхопила оці й інші недотягнення застарілого перекладу «Хутора тварин» і ось, у своєму черговому перекладі, що саме пропонується сучасним читачам, подає свою, щоправда дещо перелицьовану, проте вірнішу супроти фактичного становища та властивішу духові часу, версію перекладу пам'ятного Орвеллового твору. Притримуючись суверо історичної правди, Ірина Дубко вказує правильне місце дії твору й називає персонажі й речі по їхньому справжньому імені. В її перекладі Сталін залишається кривавим Сталіним, а інші кнурі й кабани в повісті — типові більшовицькі кровопивці, виступають, на зразок Троцьких, Молотових, Єжових, Постишевих, Кагановичів, такими ж московсько-більшовицькими опричниками й іхнім охвістям, що й висловлено здебільш московським звучанням іхніх прізвищ. Дія, очевидячки, відбувається в перекладі авторки не в Англії, чи Валлі, а там, де вона дійсно проходила, на історичній сцені сучасного СРСР. Таким чином, Ірина Дубко стягнула непотрібно засекречену дію й персонажів оригіналу «Хутора тварин», як і його першого укра-

їнського перекладу, з абстрактних, точно не окреслених полос, до низин підрядянського буття.

Щоб у доступнити Вергілієву «Енеїду» кращому сприйманню українського читача й наблизити твір до тогочасної дійсності підмосковської батьківщини, колись Іван Котляревський перелицовав римський епос на більш сприємливий національній свідомості лад. Дещо подібно поступила й Ірина Дубко, відтворюючи літературну ідею Орвеллового «Хутора тварин» чіткішими, національно-утотожненими образами, наближаючи тему до твердої дійсності. Її переклад відрізняється позитивно й дотримуванням норм сучасної української мови.

Наприкінці годиться додати, що поетка й письменниця Ірина Дубко — це авторка збірок поезій «На крилах дум», «По стежинах душі», а теж попередніх перекладів з англ. мови, «Нарис про людину», як і збірки віршів та драм «На перехресті років». Вона ж і лавреатка літературного конкурсу за свої оповідання для молоді «Білий орел» та співвідповідальна за недавню появу на книжковому ринку другого видання повісті Івана Філіпчака «Кульчицький — герой Відня».

Завдяки своєму досвідові літераторки й чутливому жіночому приторкові в перекладній праці над «Хутром тварин», Ірина Дубко надала доволі похмурій темі твору прикметного собі теплого, гуманного звучання.

Роман Кухар

Змінені прізвища дієвих осіб:

ДжонсРоманов
МайорМарков
Пси: БлюблБелов
ДжесіДжесов
ПінчерПінков
Кінь БоксерДобрилов
Кобила КльоверКонева
Коза Мюріл.....	.Мурка
Осел БенджамінМолчазников
Кобила МоліМілочка
Ворон МозесАлексеев
Кабан СновболДавидович
Кабан НаполеонВісарійонов
Кабан СквілерНікітов
КетКіт Хитрун
Факсвуд ФармЛисичівка
ПілкінгтонПілсутов
Пінчфілд ФармКуцополе
ВимперФедориков
Свинка ПінкіРожа
ВіллінгтонВолгоград

I

Зближалась темна ніч. Власник Панського хутора Романов позачиняв двері курників, але тому, що був у нетверезому стані, не прикрив як слід тих щілин, крізь які пролазили кури. Поглянувши на стодоли й стайні, прямував не дуже то стійким кроком у сторону дому. В парі з ходою Романова світло з лямпи, що й держав Романов у руці, витанцювало на всі усюди стежок. Перед дверима свого дому Романов скинув чоботи і зайшов до кімнати, де стояла бочка з пивом, наливши собі з неї склянку по самі вінця, випив і почавав до спальні, де в ліжку вже смачно хропла його дружина. Як лише у спальні Романова світло згасло, в усіх приміщеннях тварин учинилася метушня, лопотіння, гамір. Бо ще вдень розійшлась вістка, що старий кабан Марков, поважаний всіма тваринами, мав дивний сон і бажає розказати всім. Виглядало щось важливе, тимто й вирішили одноголосно, що негайно зійдуться в стайні, як тільки Романов піде спати. А тому, що Марков був не в абиякій пошані в кожній тварині, погодились і не спати, щоби почути слова Маркова.

На підвіщенні, під стіною стодоли, вигідно пристосився на соломі Марков і чекав на прихід тварин. Хоча він вже двадцялітній, товстенький, та все ж таки риси колишньої краси й маєстатичності були ще в нього наочні. Задуманий вираз обличчя говорив про непересічний розум. Як тільки ніч розгорнула свої темні крила, почали приходити до стайні тварини і вони почали примошуватися в міру своєї вигоди. Першими

були пси Белов, Джесов і Пінков, в вслід за ними прийшли свині й вони посідали зразу ж перед підвищенням, що на ньому сидів у задумі Марков. Кури присіли на віконних вітринах, а голуби на кроквах стайні. Овечки й корови поклались за свиньми й негайно почали жувати. Повільною ходою увійшло двоє працьовитих коней, Конева і Добрилов, йшли вони по соломі обережно, щоб ненароком не наступити на кого. Конева була середнього росту й віку, тільки ж після четвертого лошати не повернулась до свого, колись стрункого, вигляду. Добрилов, кремезний кінь із непресіченою силою, була ж вона в нього за двох. Біла смуга від чола до носа надавала йому не дуже то цікавого вигляду і ще натякала на невибагливий рівень ума, що, до речі, було у згоді з дійсністю. Але хоч і не грішив Добрилов спроможностями бистрого ума, всі тварини ставились до нього з великою пошаною, бо був він добрягою із стійким характером і велетенською силою. Після коней прийшла коза Мурка і осел Молчазніков. Він був найстарший із усіх тварин, не любив ні з ким говорити, але як уже конечність цього вимагала, тоді висловлювався лаконічно в тоні цинізму та іронії. Його ніхто і ніколи не бачив усміхненим, чи вдоволеним, а на запит чому він непривітно дивиться на всіх, відповідав, що просто не бачить причини на привітність ані на усмішку в житті. Але в його нетовариськості був виняток, він любив (не признаючись до цього) перебувати поруч Добрилова, кожну неділю, на пасовиську. Хоч і не промовив ні слова до Добрилова, в його товаристві почував себе дуже добре й вигідно. Відтак увійшли в стайню із галасливими «так-так-так» качки, перебігаючи з одної сторони стайні у другу; шукали місця, щоб вигідно присісти, врешті найшли його біля Коневої й зразу заснули. Поглядаючи кокетливо на всіх, увійшла в стайню, легкою ходою, біла кобила, красуня Мілочка. Зі смаком похрупуючи грудку цукру, повільно й химерно похитуючи головою йшла поруч кожної тварини, щоб тим звернути увагу на вилетені червоні стрічки у її волоссі. Мілочки вигляд і поведінка

ї вказували, що умом вона не грішить.. Її зайняттям на хуторі було возити Романова вибагливою повозкою. Вона зупинилася на переді стодоли й не переставала кокетливо дивитися. Вкінці, після всіх тварин прийшов кіт Хитрун, він довго розглядався за теплим місцем і найшов його біля Добрилова й Коневої. Після хвилин декілька заснув і так проспав, не почувши ні одного слова із промови Маркова. Всі вже були присутні крім ворона Алексеєва, він, не збавляючи себе сну, пробув цілу ніч за дверима стайні.

Коли Марков побачив, що вже всі прийшли й кожний вигідно примостиився, почав, прочистивши собі горло, говорити:

— Товариші, ви мабуть усі знаєте причину, чому ви тут прийшли; знаєте, що мені приснився сон, але до його змісту я повернусь пізніше, бо зараз говорити про справи, що вимагають негайної уваги. Не думаю, товариші, що житиму я вже довго, тож заки помру, почиваю себе до обов'язку передати вам те, до чого прикметами ума та досвідом життя, я прийшов до висновку; тож не можу відійти з цього світу, не поділивши з вами моїми думками і плянами, що зумовили б, коли їх здійснити, краще життя для вас і ваших майбутніх поколінь. Тоді й раз назавжди покінчимо з горем і недолею нашого тваринного світу.

В моїй клуні мав я багато часу на призадуму над нашою тяжкою долею, ось саме про неї хочу вам розказати: — Товариші, яка ж вона та наша доля?! Пригляньмося, товариші: життя наше коротке, нужденне, перевантажене тяжкою працею. Прохарчовують нас лише так, щоби могли ми віддихати, відтак примушують працювати до останнього атома нашої сили, а коли ми вже не здатні до праці, тоді без милосердя ведуть нас на огидний заріз. Ні одна тварина в нашому краю не знає, що таке щастя й дозвілля, вже від першого року життя. Ні одна тварина не є вільною, живе у неволі й біді. Чи є це згідно із законами природи? А чи ці обмеження є тому, що край наш такий бідний і не спроможний дозволити на вигідне життя тим, що тяжко

працюють і живуть в нужді? Ні! Товариші, тисяча разів ні! Земля нашого краю є урожайна, підсоння сприятливе. Наша земля спроможна прохарчувати більше чим достатньо, декілька разів більше число звірят, як нас тут усіх є. Ось цей хутір, що на ньому проживаємо, він може дати вигідні умови до життя дванадцятьом коням, двадцятьом коровам, соткам овечок. Всі вони можуть жити в такому достатку, що нашій уяві й не сила схопити. Тож чому живемо в таких нужденних умовах? А саме тому, що всі плоди нашої праці краде від нас людина. Зміст наших недостатків, проблем і горя є в одному слові: *людина*. Людина — наш найтяжчий, єдиний ворог. Позбувшись людини, позбудемося горя, голоду і перевтоми назавжди. Людина єдине створіння, що споживає все те, до чого не причиняється своїм зусиллям; вона не дає молока, не несе яєць, не спроможна швидкістю свого бігу зловити зайця, не є в силі орати поле. А проте називає себе паном всіх тварин. Людина запрягає нас до праці, а за те, найбільш обмеженим способом, прохарчує нас, просто, щоб ми з голоду не вгинули, та й більшу кількість наших продуктів забирає для себе. Наша праця, наш гній, повертає землю в родючі поля, а що з цього ми маємо? Які плоди землі, та в якій кількості нам дістаються? Ніхто з нас не посідає нічого більше, як лише власну шкіру. Ви, корови, що вас бачу перед собою, скажіть, скільки то ви тисяч галтонів молока дали? Скажіть, куди воно ділось? Тож ним ви повинні б лише свої телята годувати! Але не так воно є, бо кожна крапля вашого молока потекла в несите горло найтяжчого ворога. А ви, кури, скільки то яєць нанесли ви цього року? Скільки ж бо із них курят вийшло? О, так, більша кількість їх пішла на базар і принесла Романову, його родині та наймитам гроши. Або ти, Конева, скажи, де поділись твої лошата, аж чотири ти ж їх породила, вони повинні б при тобі вирости і стати поміччю на твої старші роки. Та не так воно є, бо кожне з них пішло на продаж і ти їх уже ніколи не побачиш. Що ж ти дісталася за те, що родила, за те, що тяжко працюєш у полі й

навколо хутора, за твою совісну і віддану працю не дають тобі більш нічого, крім скупого прохарчування й місця в стайні.

Але навіть і при таких нужденних обставинах хочемо жити, але, на жаль, не всім у тому щастить. Правда, я не повинен дорікати, мені пощастило вже дванадцять років прожити; завдяки мені, чотириста поросята побачило світло денне, до речі, це природне явище для нас, кабанів. Та, загалом, ні одній тварині не пощастило оминути зустрічі з жорстоким ножем. Ви всі, молоді поросята, що ось тут сидите передо мною, за один рік, із криком розпуки й страху попрощаєтесь з життям. До того ганебного страхіття ми всі, без вибору, зближаємося: корови, овечки, свині, качки й кури, буквально, кожний з нас. Навіть коней і псов стрічає та сама доля. І ти, Добрілов, коли постаріешся і твої м'язи втратять силу, Романов повезе тебе на продаж, щоб у Волгограді зготовити для мисливських собак. А яка вже доля собак? Ох, не краща за інших тварин, бо коли вони вже неспроможні догодити примхливому Романову, тоді він прив'язує ім камінь до шні та кидає у найближче озеро. Отже, чи не є це святою правдою, що кожне ехидне лихо в нашему житті виводиться від тирана-людини?!

Тож позбудьмося людини якнайшвидше і всі наші плоди будуть наші й у нас. Просто за одну ніч можемо бути вільні й багаті. Що ж у тому напрямі маємо робити? Мусимо день і ніч, повсякчасно, всіма прикметами свого духу та органами тіла працювати, щоб раз назавжди позбутися людства. Мое послання до вас, товариші: Революція! Повстання! Правда, я не знаю, коли той час наспіє, але я є переконаний, так, як ось зараз стою на соломі, що Революція прийде. І неважливо, чи буде це за тиждень, за рік, чи за сто; я вірю, що справедливість житиме у нас. Тож будьте у своєму, хоч короткому, житті задивлені в нашу справедливість. Передавайте мої слова майбутнім поколінням, щоб вони прямували всім своїм буттям до перемоги. І пам'ятайте, товариші — ваше рішення не має захита-

тися чи перейти в нерішучість, ніякі аргументи не мають права станути на шляху вашої мети. Ніколи не повірте, коли казатимуть вам, що цвітання доброту є спільним явищем людини із твариною, бо це брехня. Людина ніколи не ділилася й не ділиться з нами своїми успіхами. Тому саме в нашому світі мусить жити єдність і дружба в боротьбі за наші права. Пам'ятайте, що всі люди — це наші вороги, а всі тварини — це товариши!

В цю хвилину зчинився великий крик, під час промови Маркова чотири щурі вийшли із своїх сховків і уважно прислухались до кожного слова, але коли їх пси побачили, погналися за щурами і тільки не з абияким щастям щурам вдалося у свої норки сковатись.

— Товариши! Випростувавши, глянув на всіх зі свого місця на підвищенні Марков, відтак піdnis ратицю, щоби втихомирити тварин.

— Товариши! Товариши! Призадумайтесь, чи створіння такі, як крілки, зайці, щурі є нашими приятелями чи ворогами? Я уважаю, що те питання ми повинні осудити на цьому мітінгу переголосувати і більшість голосів, за чи проти, вирішить.

Голосування пройшло і всі без вагання, крім кота й псів, вирішили, що зайці, щурі і крілки є товаришами. Після голосування Марков промовив:

— Товариши, значить, слід вам запам'ятати, що хто лишеходить на двох ногах, є нашим ворогом, а хто на чотирьох або ті, що мають крила, є нашими друзями. І назавжди запам'ятайте, що ні в чому не маємо права уподібнюватися людині, чи то в боротьбі з нею, чи коли вже перемога буде по нашій стороні. Спосіб життя, який людина має, не наш і ні в якому разі не має бути нашим. Ніхто з нас, тварин, не має права жити в домі людини, спати на ліжку, вдягатись в одяг, пити алькоголь, курити папіроски, користуватись грішми, чи займатись торгівлею. Усі ці звички й звичай є лукаві й погані. Та, понад усе сказане, ніколи-ніколи, ні в яких обставинах, одна тварина не має права стати тираном над другою твариною, бо чи слабші чи сильніші, більш

чи менш розумні, всі ми є братами одне одному. Ніяка тварина ні в яких обставинах життя не має права вбити другу тварину. І запам'ятайте, що всі ми тварини є рівноправними!

А тепер, товариши, розкажу вам мій сон з минулої ночі. Бачив я нашу землю як вона виглядатиме, коли вже людина не буде на ній. Не знаю, товариши, чи зумію розказати все те, що бачив у сні, але той сон важливий тим, що пригадав мені той час, коли я ще малим поросятком був. Тоді моя мама досить часто співала з іншими льохами призабуту вже пісню. Цю пісню, через роки всяких невідрядних переживань, я призабув. Аж ось минулої ночі в моєму дивному сні я почув буквально кожне слово пісні, при тому її мелодія чітко пригадалась. Та хоч у мене зараз не той голос, що колись був, пісню цю вам заспіваю. Я переконаний, що в далекому минулому всі тварини співали її. Вірю, що коли ви навчитеся й засвоєте цю пісню, вона ще раз оживе і стане незамінною назавжди для всіх наших поколінь. Пісня ця називається «Тварини всіх країн».

Із повагою, прочистивши горло, Марков почав співати. В парі зі словами, мелодія пісні звучала зворушливо, а навіть передавана хрипким голосом Маркова, не втрачала своєї краси:

Слухайте, усі тварини,
всього світу, всіх країн:
не марнуйте ні хвилини —
стріти волю час настав.

Бо, чи скорше чи пізніше,
лиш тварині панувать.
Сонце грітиме тепліше,
як загине людська рать.

Як затихне людська лайка,
влада звалиться чужа —
не ляшатиме нагайка,
всі остроги з'єсть іржа.

Нашої землі всі плоди,
овес, жито й смачні паші
та й життя усі вигоди —
із днем волі будуть наші!

Будуть ниви все родючі,
будуть чисті наші води,
вітер теплий і пахучий,
як настане день свободи.

Хоч важкий є шлях до волі
і поляже не один —
Ще засяє сонце долі
для воюючих тварин!

Пісня розхвилювала всіх присутніх у стодолі до безтями, в екстазі слухали кожне слово, тоді в унісон за Марковим почали співати. Навіть і ненаймудріші декілька слів з пісні засвоїли зразу, а вже розумніші, як свині й пси, цілу пісню проспівали разів декілька, відтак вивчили напам'ять. По недовгому часі пісня лунала, як могутній хор: корови мукали, пси вили, овечки мекали, коні іржали, качки квакали. І були б так співали разів хтозна-скільки, якби не почули шість пострілів з рушниці. Всі з переляку покинули мітинг і розбіглись до своїх приміщень.

Це співи і гамір в стайні пробудили Романова, він думаючи, що підкрадається до курей лис, відрухово пострілом рушниці хотів його перелякати.

II

Три дні після зустрічі в стайні, старий Марков тихим сном заснув навіки. Його тіло поховали по той бік саду. Було це на початку березня. Промова Маркова викликала в тварин із прикметами більшої спроможності думати, бажання зміни обставин несправедливого

життя. Тому, під час трьох місяців по смерті Маркова проходила таємна діяльність. Хоч і не знали, коли насіннє революція, чи станеться це за їхнього життя, але знали, що у тому напрямі мусить працювати, що це є їхнім невідкладним обов'язком. Праця навчання й організації для приготування революції припала свиням, бо всі інші тварини уважали їх найрозумнішими. На передові місця вибились два молоді кабани: Вісарійонов і Давидович. Саме їх Романов приготовляв до продажу. Вісарійонов був великий кабан, із непривітним виглядом, не дуже говірливий, але дуже впертий у своїх переконаннях. Давидович жвавий, проворний у ділянці винаходів для піднесення рівня буття, але не всі уважали, що він із тими ж глибинними прикметами характеру, що й Вісарійонов. Всі інші на хуторі були звичайні свині, крім одного, що вирізнявся вмінням переконливої говірливи — це Нікітов, був він круглолицій, ростом не великий, із веселими, малими очима, що розкидували на всі усюди підозріло-пронизливі погляди, голос в нього пискливий, не милозвучний. В усіх суперечках він завжди вів перед і про нього говорили, що він спроможен перемінити біле у чорне. Вісарійонов, Давидович і Нікітов докладно опрацювали промову і поради Маркова, зорганізували систему й назвали її тваринізмом. Разів декілька на тиждень, вечорами, коли вже Романов спав, скликали таємні мітинги в стайні і менш обізнаним тваринам пояснювали принципи тваринізму. Спочатку декотрі тварини стрічали з недовір'ям усі пояснення тваринізму, бо уважали, що слід їм залишитись вірними Романові, адже він їх прохарчовує, його називали «Володарем». Інші питали: «Чому нам турбуватися тим, що трапиться після нашої смерті?». Ще були й такі, що питали: «Якщо ця революція неминуча, тож яка різниця, чи ми будемо працювати для її здійснення чи ні?» Найбільш нерозумне й банальне питання пролунало з уст білої кобили Мілочки, бо її найбільшою турботою було:

— А чи буде досить цукру після революції?

— Ні, — відповів Давидович. — Ми не маємо причини

вирощувати цукор на нашому хуторі, ти не потребува-
тимеш його, бо будеш мати вистачальну кількість вівса
і сіна.

— А чи дозволять мені носити стрічки у гриві? — далі
випитувала Мілочка химерним тоном.

— Товаришко! — спересердя промовив Давидович,
— стрічки, що ти так до них привикла і захоплюєшся
ними, це ніщо інше, як тавро неволі. Чи ж не можеш
зрозуміти, що волю не можна зрівняти із тендітними
стрічками?

Хоч не дуже переконливо діяли слова Давидовича на
Мілочку, вона врешті погодилася.

Кабани мали ще дужчі труднощі із опрокидуванням
недоречностей, що їх розповсюджував Алексєєв. Чор-
ний ворон Алексєєв був улюбленицем Романова, зай-
мався шпигунством для нього, а всім тваринам любив
роздавати окрілені фантазією казки; він впевняв
тварин, що знає такий край, що називається «Гора
солодощів», бо десь, ненароком, знісся високо і побачив
його у блакиті, ген поза хмарами. В цьому краї не було
робочих днів, лише увесь час неділя; конюшина на його
 полях була цілій рік у пишному розквіті й було її
кожній тварині, без обмежень, а цукор виростав на
кущах і кожна гілка вкрита солодощами. Загалом
тварини не любили Алексєєва саме за те, що він ніколи
не працював, тільки казки-небилиці розказував, але
були й такі тварини, що вірили йому, вірили, що десь у
висотах є такий дивний край — «Гора солодощів». І там
на тій горі колись їх стрінє добробут, спочинок і
безтурботне життя, як покинуту все те, що стрічають
ось тут на землі кожного дня. Із такими тваринами, що
вірили Алексєєву, кабани й свині мали найбільше замо-
роки, бо мусіли чимало часу витратити на перекону-
вання, що такого краю немає, що просто не існує нічого
у висотах, крім хмар.

Найвірнішими учнями теорії тваринізму було двоє
коней: Конева і Добрилов, тому, що не були вони здатні
до призадуми через обмеженість ума; приймали всі
навчання свиней без застережень і простодушно за-

своювали всі заклики, щоб подолати людину і, в свою
чергу, передавали їх іншим, нижчого позему тваринам.
Добрилов і Конева завжди невтомно приходили на
мітинги і під кінець їх найголосніше співали «Тварини
всіх держав».

Час бунту на хуторі прийшов скорші чим споді-
вався. Романов щораз то частіше був у Волгограді,
постійно занедбував господарство, та з похмілля не
виходив. Бо після втрати великої кількості грошей в
якійсь судовій розправі, у своїй кухні читаючи постійно
газету, попивав пиво, лиш час від часу кормив свого
пестунчика Алексєєва кусками хліба, замоченого в
пиво. Рештою тварин не цікавився, господарство за-
недбав, а слуги знаючи, що за працею ніхто не слідкує,
розділившились, у полях нічого не засівали, довкруги, по
всіх усюдах хутора, повиростало хабаззя. В головному
будинку конечна була направа даху, а в приміщеннях,
де проживали тварини, вже від довшого часу потрібно
було всякого роду направ. Живоплоти навкруги хутора
— занедбані, а тварини постійно недоживлені. А коли
надійшов місяць червень і час сінокосу був уже за
рогом, Романов, не звертаючи на те уваги, пішов у
надвечір'я Івана Купала до Волгограду і там у клубі
«Червоний лев», у полоні алькоголю, перебув увесь
день і аж на другий вечір прийшов додому. А слуги,
скориставши із неприсутності Романова, як раннім
ранком видоїли корови, не потурбувавшись покормити
їх, пішли на лови зайців. Коли ж Романов повернувся з
Волгограду ввечорі, у похміллі поклався на ліжник,
прикривши газетою лиць, заснув. Таким чином, знову
тварини були без належного харчу. Врешті терпець
тваринам урвався — голод переміг; котрась із коров
рогом проколола стодоли, де були припаси харчування,
туди всі тварини зайшли й кожне по-своєму почало
жадно вгощатись. Саме в той час повернулися слуги з
ловів і Романов пробудився; почувши гамір у стодолі,
побіг туди, коли ж побачив, що роблять тварини,
прикладав слуг і враз на хребтах тварин залящали
нагайки. Зголоджені тварини цього болю вже не стер-

піли та, без попередньо опрацьованого пляну, насту-
пили з досади на своїх гнобителів. Романов і його
наймити незчулися, як попали під удари тварин із усіх
усюдів: хто копав, хто вдаряв, хто кусав. Можливості
людей оборонитись перед тваринами меншали, бо ще
так ніколи перед тим розлучені тварини не відплачувава-
лися людям за усі заподіяні їм кривди. Наймити Рома-
нова в несамовитім переляку дали знати ногам і вмить
покинули хутір, бігли у напрям головної дороги, а вслід
за ними, тріумфуючи, підбігали тварини. А Романова,
приглядаяючись цьому крізь вікно спальні, нашвидку
повкладала найконечніші речі в мішок і задніми
дверима свого дому «виковзнулася» щілинами
живоплota і мерщій покидала хутір, щоб не повер-
татись. Ворон Мойсєєвич залопотів крилами і злетів
услід за Романовою. В тому ж часі тварини прогнали
Романова й наймітів далеко поза ворота хутора,
зачинивши п'ятизасувні ворота; усвідомили собі, що
довгождана революція пройшла успішно, що відсьо-
годні Панський хутір належатиме цілком тільки
тваринам.

Спершу, перемога над людиною здавалась неймо-
вірною; тваринам уявлялось, що ось-ось може повер-
нутися людина, а може й заховався хто. Щоб переко-
натися, чи справді прогнали всіх, почали бігати нав-
круги хутора й заглядати в кожен закут, заходили до
всіх будинків, де проживав Романов і наймити, та
почали затирати по них і по їхньому жорстокому
господарюванні слід. Відтак, розбивши двері, увійшли
до будинку, де переховувалася упряж, ланцюги, кільця
до носів, ножі, що ними Романов кастрував поросята і
овечки. Все те приладдя тварини збиралі і вкинули до
криниці, а віжки, петлі, наочники, торби на носи вки-
нули в огнище, що його розпалили на тому місці, де
колись згорав смітник. Вкінці, з неприхованим задо-
воленням, вкинули в огнище батоги, а як вони в полум'ї
щезали, всі тварини у безмежній радості підстрибували.
Давидович, кидаючи стрічки, що ними прикрашували
коней на базарі, пояснював: — Стрічки, це частина одягу

людини; ні в що те, що нагадує людину, не повинна
вдягатися тварина.

Коли це почув Добрилов, то вкинув солом'яний
канелюх, що ним укривав свої вуха від настирливих
мух. І, таким чином, за короткий час тварини знищили
ї спалили все те, що їм нагадувало Романова. Відтак
Вісаріонов запровадив усіх тварин до комори і там
кожній давав подвійний приділ кукурудзи, а після по два
сухарі. Тварини, як слід харчами підкріпивши, про-
співали сім разів пісню «Тварини всіх країн», відтак у
настрої вдоволення і щастя пішли всі на спочинок до
своїх приміщень і заснули спокійно, як ще ніколи перед
тим.

Як і колись на світанку, тварини пробудилися, зга-
давши вчорашню преславну подію; одне одного пере-
бігаючи, вибігли на пасовисько, їде трохи далі за ним
був горбок, вийшли на нього, бо він уможливлював
краще приглянутись на довкілля хутора. У світанковій
свіжості й чистоті повітря пишалася усі природа хутора
ї нестила вдоволені очі тварин.

Усоте повторяли вони, що ось усе те, що там у
підніжжі горбка, відтепер належить до них. В захоп-
ленні підстрибували й плигали просторами пасовись-
ка, відтак у щасливому хвилюванні зупинялись, при-
глядались довкіллю, потім по зрошеній росою траві
качались, час від часу любуючись солодким посмаком
ї, копитами копали землю й насолоджувалися свіжим
запахом землі. Натішившись як слід, пішли поглянути
на зорані поля, на сад, гайок, ставок, і вдивлялись,
немов цього всього перед тим ніколи й не бачили. А ось
тепер усе-усе-усе довкруги належить до них!

Повернувшись на майдан хутора, зупинились перед
головним будинком, де проживав Романов з родиною і,
хоча знали, що й він зараз належить до них, збентежено
поглядали один на одного, бо огортав їх якийсь чудний,
невимовний страх перед рішенням: зайти чи не зайти
туди. Але Вісаріонов переміг нерішучість і сильними
ударами, в парі з Давидовичем відчинили двері голов-
ного будинку. Всі тварини почали обережно входити в

кожну кімнату будинку, щоб ненароком не зрушити чогось із місця. Перешіптувшись, із захопленням придивлялись до неймовірних розкошів, у яких проживав Романов, дивились із подивом на ліжко і на пухову постіль на ньому, на дзеркала, дорогоцінні софи, дивани з Брюсселю, на портрет цареви, що в золотих рамках стояв на полиці над комінком.

Коли вже оглянули все у кожній кімнаті, почали виходити з будинку і враз зауважили, що Мілочки немає. Декілька тварин повернулись до сальону і там побачили, як, придивляючись до себе в дзеркалі, Мілочка прикладає до волосся стрічки, повертає голову, подивляє свій вигляд, захоплюючись собою до тієї міри, що й не звернула уваги, як сердіті тварини зловісним поглядом дивились на неї. Конева, належно скартавши Мілочку наказала її вийти з будинку. Коли Мілочка вийшла, Конева ненароком поглянула в бік кухні й запримітила на кілках шинки, то й покликала ще декілька тварин і всі вирішили зняти їх та з пошаною похоронити; Добрилов, глянувши на бочку з пивом, спересердя копнув її копитом і пробив у ній чималий отвір, крізь який почало витікати пиво. Він лише з погордою поглянув у сторону пива. Коли вже всі вийшли з будинку, одноголосно вирішили, що дім Романова зберігатимуть як музей, та що ніяка тварина ні в якому разі не має права у ньому замешкати.

Після сніданку Вісарйонов і Давидович скликали всіх тварин на майдан, тоді Давидович авторитетним голосом промовив:

— Товариші, перед нами чимало праці, вже минає шоста тридцять ранку, спіла сіножать чекає на покоси, але заки візметесь за працю, є ще одна важлива справа і її слід нам присвятити увагу.

Нашвидку Давидович розказав, що в минулих трьох місяцях, коли приготовлялись іще до бунту-революції, навчилися вони писати й читати, послуговуючись книжками, що іх нашли біля дому Романова. Після пояснення Давидовича, Вісарйонов наказав принести чорної й білої фарби й нею Нікітов, бо він найкраще

писав, замалював напис Панський хутір, а на тому місці написав Хутір тварин. Тоді принесли драбину і на стіні написали Сім заповідей тваринізму. При цьому, виструнчившись, Вісарйонов і Давидович пояснили манерою авторитету важливість заповідей, та, що тільки ними від тепер будуть користуватися в житті. Заповіді тваринізму залишаться непорушним, невідкличним, законом назавжди! Не з абиякими труднощами (бо не легко було Нікітову вдергати рівновагу на драбині) написав великими буквами білим кольором заповіді тваринізму:

1. Хто б не ходив на двох ногах, це наш тяжкий ворог!
2. Всі, що ходять на чотирьох або крилаті, це наші приятелі!
3. Не вільно носити одягу тваринам!
4. Не вільно тваринам спати в ліжку!
5. Не дозволяється тваринам пити алькоголю!
6. Тварина не має права ні в якому разі вбити тварину!
7. Не має бути різниць між тваринами. Всі є рівноправними!

У написаних заповідях правопис був правильний, крім букви «Я» у слові приятель. Ця буква була більшої величини й написана в протилежному напрямі. Коли вже Нікітов покінчив писати заповіді, для кращого зрозуміння їх, Давидович прочитав, кожну заповідь зокрема, вголос. У свяковому настрої всі вислухали заповідей і одноголосно вирішили, що відсьогодні повсякчас будуть керуватись їх змістом у кожній ділянці життя, і то кожна тварина — без різниці! Ті тварини, що були обдаровані природою крашими прикметами ума, почали вивчати заповіді напам'ять. Коли вже налюбувались вони змістом заповідей як слід, Давидович закликав: — А тепер зберімо врожай з поля швидше чим це робив Романов зі своїми наймитами і нехай це буде відсьогодні нашою ціллю в праці та шаною.

Саме тоді, коли Давидович виголошував свій заклик

із патосом, три корови на все горло протяжно замукали; вони вже від довшого часу чекали на нагоду, щоб звернути увагу на те, що проходять двадцять чотири години від часу, як іх видоїли, а ось тепер мають почуття, якщо іх негайно не видоїти, ім вим'я розірвуться. Після недовгої призадуми, свині наказали принести відра і досить вдало почали доїти корови. Невдовзі п'ять відер виповнили вщерть молоком, яке смачно запахло сметаною, а тварини ласо поглянули на відра з молоком.

— Що станеться з тим молоком? — хтось запитав.

— Романов доливав молоко до нашої іди, — сказала одна з курок.

— Не турбуйтесь молоком, товариш! — промовив Вісаріонов і став перед відрами молока. Це все буде полагоджене без ваших зайвих порад і запитів. Зараз вашим найважнішим завданням є збирання плодів із полів. Товариш Давидович проведе вас туди, а я за хвилин декілька піду вслід за вами. Спішіть товариші, спілі плоди ждуть на вас!

Тож, не зволікаючи часу, тварини під проводом Давидовича подались на поля.

Коли ж повернулись — молока вже не застали.

III

Ох, скільки зусиль і тяжкої праці вложили тварини, щоби звєсти скошене сіно і плоди збіжжя до хутора. Та не нарікали, навпаки, були задоволені й винагороджені більшою кількістю плодів цього року, як того сподівались. Не раз і не два праця тварин була більше чим дошкульна, бо всі приладдя помочі були для вжитку людини, тому користуватись ними було неможливо тварині. Без сумніву з належним приладдям було б тваринам легше працювати. Кабани і свині не натрапляли на того роду труднощі, бо не виконували праці на полях, і завдяки крашім розумовим спроможностям,

вміли писати і читати, а це вможливило їм перебрати провід над тваринами, як і призначати кожній з них зайняття. Таким чином, до коней належало зорання поля й виконування тяжких праць. Орання піль проходило у них з більшим успіхом як за часів Романова, бо кожний клаптик землі був ім знаний; орали вони без упряжі, для себе, без нагляду людини, лише час від часу свині, йдучи за кіньми, вигукували: «вперед, товариш!» або «го-гов, дещо назад, товариш!» Кожна тварина мала призначену кабанами працю, навіть найменші не мали права змарнувати часу; хто повертав скошене сіно, хто вже підсохле, складав на копиці, навіть качки й кури визбирували найменшу стебелину і несли на копицю. Таким чином, покінчили успішно покоси, та ще й на два дні скоріше, як це минулими роками бувало. Хоч усі були втомлені, але вдоволені й кожний кусок поживи був непересічною насолодою, бо власним зусиллям здобутий, а не виділюваний скупими пайками скупим Романовим. І, хоча брак досвіду в уживанні приладдя в праці був помітний, тварини все таки знаходили час на коротке дозвілля, аж прийшов час осені. В кінці літа натрапили на перші труднощі, коли, зібравши збіжжя з піль, із-за браку молотарки, мусіли подувом свого віддиху прочищувати зерно. Та по деякому часі кабани придумали, щоб запрягти Добрилова до праці, а він своїми велетенськими мускулами був у спромозі зарядити в невідрядних обставинах. Добриловим захоплювались усі на хуторі; він, правда, тяжко працював за часів Романова, але тепер бували дні, що в них за трьох доводилось йому працювати. Інколи так виглядало, що вся праця хутора була на плечах Добрилова. Від ранку до пізнього вечора працював на таких місцях, де було найтяжче, при тому ще й домовився із півнем, щоб той будив його на півгодини раніше за всіх; ще заздалегідь він починав працю на найважчих місцях, а всі труднощі й перепони поборював згідно з засадою: «Я працюватиму ще дужче».

Але й інші тварини, в міру своїх спроможностей, виконували покладену на них працю. Качки й кури,

візбириуючи докладно кожне розкинуте зерня під час жнів, заощадили п'ять кошів збіжжя. Ніхто із тварин не дорікав, ревнощів ні сварок не було, не кусались і крадежу не було, всі обурення, що колись були на порядку денним, пройшли в забуття. Майже ніхто не відмовлявся від праці. Правда, Мілочка нерадо приходила на роботу, завжди спізнялася, і найшвидше покидала її, пояснюючи, що камінчик застяг у її копиті. І поведінка кота не завжди зрозумілою була, бо всі звернули увагу на те, що коли треба було працю виконати, кота не було видно, він годинами щезав і з'являвся лише в час обіду чи вечері, або коли вже працю тварини покінчили; а тоді й він приходив, ніби на хуторі ніколи обов'язків не було. Час від часу, ніжним муркотінням вибачався, що й годі було не повірити в його добрі наміри. Старий осел Молчаніков не змінився від часу революції, працював тим же самим упертим звичаєм, що й за Романова. Про революцію та її наслідки ніколи не висловлював своєї думки, ані погляду на цю подію. На питання, чи не щасливіше живеться йому від часу коли не стало Романова, він лаконічно відповідав: «Ослам судилось довго жити, ніхто не бачив неживого осла». І ті, що питали, мусіли задовольнитись таємничою відповіддю його.

В неділю не було праці. Сніданок був на годину пізніше, як за часів Романова. Після сніданку відбувалася вроочистість, що стала звичаєм: вивішували прапор, його найшли в коморі, де Романов переховував упряж; він був зеленого кольору, а Давидович намалював на ньому білою фарбою ріг і копито. Зелений колір, Давидович пояснював, є зеленими полями й лугами, а ріг і копито — це символ будучої Республіки Аналізму, що стане дійсністю, коли остаточно звірята переможуть людство. Після піднесення прапору, всі тварини маршем входили до стодоли, де відбувався мітинг. Тут продискутували плян праці на наступний тиждень, відтак відбувались дебати над ним, кожний мав право голосу. Авторами всіх рішень в праці були кабани й свині. Всі інші тварини вміли лише голосувати,

але не були спроможні продумати своїх особливих внесків. У всіх дебатах найактивнішими були Вісаріонов і Давидович. Але можна було відчути, що їхні рішення в парі не ходили. Якщо Давидович висловлював свою думку в такому чи іншому питанні, чи давав поради, ніколи з ним не погоджувався Вісаріонов. Навіть і тоді, коли вже всі погодились на призначене місце для спочинку старшим віком, тоді наступала бурхлива дискусія над визначенням відповідного, кожній тварині, віку, що визначав би час спочинку. Мітинг закінчували співом «Тварини всіх країн». Решта дня була призначена на спочинок і дозвілля.

Свині вибрали собі колишнє приміщення упряжі на свою головну квартиру, тут вони вивчали із книжок, принесених з дому Романова, столярство, ковальство та інші необхідні ремесла для виконування праці на хуторі. Організацію того навчання зайнявся Давидович, назвавши його «Тваринні комітети». В тій ділянці він був невтомний. Він створив Комітет продукції яєць для курей, Лігу чистих хвостів — для корів, Комітет перевиховання для неприсвоєних товаришів (мав на думці щурів і зайців), Комітет за білішу вовну для овечок, і чимало інших комітетів, та найбільше уваги присвятив для поборення неписьменності, створивши кляси, де навчались читати й писати. Загалом, усі його пляни не дуже то пишались успіхом. Комітет приборкання диких тварин зразу провалився, бо вони у своїй поведінці залишились незмінними, лише великородність тварин хутора використовували. Наприклад, киця увійшла до комітету перевиховання, і навіть була активною декілька днів. Хтось там із тварин бачив, як вона, присівши на дах, розмовляла з ластівкою, переконувала її, що зараз усі тварини є рівноправними товаришами, що ластівка може без побоювань присісти на лапці киці; але це ніяк не переконувало пташину і вона ні за що в світі не думала зближатись до киці.

Великим успіхом увінчались кляси читання і писання; вже восени, майже кожна тварина на хуторі була до певного ступеня грамотна, а щодо кабанів і свиней —

вони читали й писали просто бездоганно. Пси навчились досить можливо читати, але крім Семи заповідей, не були ні в чому іншому зацікавлені. Кожна тварина, за своїми спроможностями, засвоїла хист читання: коза Мурка читала краще як пси і часто вечорами перечитувала своїм товаришам новинки з газети, осел Молчаніков опанував читання так, як і кабани й свині, тільки ніколи не хотів ним користуватися, пояснюючи: «як мені відомо, ніщо не заслуговує на читання». Конева вивчила всі букви, але скласти з них слово, на жаль, не вміла. Добрилов вивчив азбуку аж до букви Д, не раз вдивлявся в наступні букви, але пробуючи їх запам'ятати — зразу забував попередні. Стояв він не раз і не два над буквами, потрясав бідолаха головою, всім зусиллям свого ума старався запам'ятати хоч декілька букв, але дарма, тож вирішив не висилюватися понад свої спроможності, а лише ті чотири перші засвоїти, винесуючи їх на землі копитом двічі на день. Порожноума Мілочка вивчила лише сім букв, тих, що іх потрібно було для написання її імені, а вивчити всі інші просто відмовлялась. Вона із прутків укладала завчені букви свого імені, прикрашувала їх квітами, ходила довкруг них і захоплено вдивлялась. Решта тварин не була спроможна вивчити азбуки, крім єдиної букви А. Обмежені умом качки й кури навіть не цікавились засвоєнням Сімох заповідей тваринізму. Тому Давидович вирішив, що для таких, які не можуть вивчити заповідей, треба скоротити їх до однієї: «Чотириное створіння добре, двоноге зло».

— Ця заповідь, — пояснив Давидович, — істотний принцип тваринізму, і хто її засвоїть, буде відпорний на будь-які впливи людини.

На таке пояснення запротестували птиці, бо ж вони підстрибували на двох ногах. Але Давидович переконав їх, що воно не так, бо крила птиць конечні для полету, ними переносять себе з місця на місце; таким чином, вони не те, що руки людини, ті руки, що своїми вчинками приносять всяке лихо тваринам. Хоч птиці не розуміли довгих пояснень Давидовича, добродушно

прийняли їх та почали покірно вивчати правило одної заповіді: «Чотириное створіння добре, двоноге зло». А Давидович наказав цю одну заповідь написати на стіні стодоли над усіма заповідями більшими буквами, щоб вони звертали увагу всіх жителів хутора. Овечки так полюбили цю заповідь, що в кожну вільну хвилину від праці та й на пасовиську, відпочиваючи, постійно мекали: «Чотириное добре, двоноге зло-е-е».

До всіх плянів та комітетів, що їх засновував Давидович із метою піднести рівень хутора, Вісарйонов не виказав найменшого зацікавлення, навпаки, ставився з нехіттю, а питання науки для тварин просто відкидав, уважаючи, що освіта повинна бути для молодшого покоління, старших же треба затруднювати обов'язками праці на хуторі.

Після жнів Белова і Джесова стали матерями, обидві привели аж по дев'ять щенят. Як тільки прийшов час відлучення щенят від кормівлі груддю, Вісарйонов забрав їх під свою опіку, пояснюючи, що він буде відповідальним за освіту щенят; примістивши їх на горищі стодоли, тримав у відокремленні від решти тварин. До щенят тільки Вісарйонов по драбині сам заходив, не дозволяючи більш нікому туди. Внезабарі, на хуторі забули про щенят. Після деякого часу загадкове щезання молока стало всім відоме: його зразу після видоєння корів зберігали для виключного вжитку в харчуванні кабанів і свиней. Відтак вийшло зарядження Вісарйонова, щоби спілі вже яблука, що під подувом вітру спадали, тварини негайно повизбирували і, до одного, передавали до кухні свиням. Деякі тварини відчули несправедливий розподіл харчів у тому й почали нарікати, але те не помогло, бо свині й поросята були за рішенням Вісарйонова. А до невдоволених тварин Вісарйонов послав Нікітова, щоб той пояснив причину його рішення у приділах харчів.

— Товариші! — промовив Нікітов. — Я не вірю, що на мить ви могли подумати про зарядження Вісарйонова, що воно несправедливе, мовляв, зумовлене особистим егоїзмом чи окремими привілеями для всіх свиней.

Повірте, що воно не так! До речі, багато з нас не любить ні молока ні яблук, я навіть відчуваю відразу до них. Нашою єдиною причиною у споживанні тих харчів є зберігання здоров'я для розумових спроможностей; знаєте, що увесь провід хутора належить до нас, ми день і ніч працюємо над поліпшенням ваших умов життя. Добробут хутора залежить від наших організаційних здібностей, буття хутора належить нашій відповідальності. Це, товарищі, тільки заради вас ми п'ємо те незлюблене молоко та імо ті несмачні яблука. Чи ви свідомі того, що сталося б, якби ми не сповняли своїх обов'язків праці, якщо б хтось із нас занедував? Напевно, без сумніву, Романов повернув би сюди! О так, жорстокий Романов став би знову паном цього хутора.

Без найменшого сумніву, що жодна тварина не бажала ще раз побачити на хуторі людину-Романова. Отже, при такому насвітленні й поясненні розпорядження Вісаріонова, тваринам не лишалось нічого іншого, як погодитись із кожним словом Нікітова. Значить, немає іншої ради, як вдержувати кабанів і свиней у доброму здоров'ї, навіть коштом власного недоідання. Добре почування свиней було вже тваринам самозрозумілим і вони без спротиву, одноголосно, вирішили, що все молоко й яблука, не лише ті, що іх вітер стрясає з дерева, але й ті, що іх зриватимуть, будуть зберігатись лише для свиней.

IV

Під кінець літа вістки про те, що тварини прогнали Романова і зайняли під своє володіння Панський хутір, розійшлися по всьому довкіллі, а це завдяки тому, що Вісаріонов і Давидович посилали голубів, щоб вони злітали в сусідні села й хутори, та всім тваринам розказували про революцію і при тому вчили їх співати «Тварини всіх країн».

Романов з того дня, як був змушений покинути свій

хутір, постійно пересиджував у горішній кімнаті шинку «Червоний лев» у Волгограді, при чарочці розказував своє горе всім, хто тільки мав терпеливість слухати; розказував, як то ледачі тварини жорстоко розправились із ним, як прогнали і, як ганебно, рятуючи душу, він утікав. Декотрі власники хуторів співчували йому, але з поміччю не спішили, навпаки, кожний з них потайки думав, як би то Романова недолю повернути собі на користь. Та, на щастя, два власники хуторів, що безпосередньо межували з хутором тварин, жили в постійній незгоді, тим то й не мали часу встравати у події на хуторі тварин. Один — шляхтич Пілсутов був лагідної вдачі, більшість часу проводив на риболовстві та полюванні, залежно від того, як пора року сприяла. Він був власником занедбаного, зарослого кущами та хабаззям хутора — Лисичі. Були там пасовиська без трави й огорожа в жалюгідному стані. Другий хутір називався Куцополе, і, хоч був менший за Лисичі, проте в кращому вдержанні; власником цього хутора був Федориков, людина впертої й лукавої вдачі. Він був невпинно зайнятий всякого роду судовими розправами, з метою особистих користей у тому. Федориков і Пілсутов так не злюбили один одного, що ім неможливо було прийти до будь-якого порозуміння, нарешті, якщо б це мало помогти в захищенні особистих вигод і добра хуторів. Та, нема куди правди діти, вони побоювалися революції. Те, що трапилося на Панському хуторі, не давало ім спокою, тож як уміли, старались, щоб іхні тварини про те не довідалися; але коли це не помогло, тоді розказували своїм тваринам, з погордою й насмішками, як на Хуторі тварин незгода розпаношилась, як із голоду вмирають, бо за постійними сварками не мають часу на управу поля. Але коли й те не переконувало тварин, тоді Федориков і Пілсутов, кожний по-своєму, розповсюджував вістки про жахіття неморальності, про канібалізм, та про те, як тварина над твариною знущається, а все тому, що тварини у своїй революції збунтувались і пішли проти законів природи. Але вісткам Федорикова Пілсутова не дуже

вірили, бо кружляли ще й такі, що тваринам прекрасно живеться, що своїм хутором зразково управлюють. Такі вістки сприяли тому, що досі покірні корови на сусідніх хуторах розливали коновки з молоком, бугай перестали бути згідливо-слухняні, повертали до первісного дикого стану при зустрічі з людиною, овечки розвалювали огорожу, нищили плоти, а коні на перегонах відмовлялись перескакувати обсади. Вже кожна тварина в довколишніх селах і хуторах уміла співати «Тварини всіх країн», бо з подивугою швидкістю присвоїли собі всі слова тієї пісні. Людей, що чули цю пісню, розхвильовувала думка до люті, що й у них може таке трапитись, як у Романова, але — назовні — удавали, начебто пісня не гідна уваги й іх не турбус; хоча, коли зловили тварину на своєму хуторі за співом «Тварини всіх країн», карали жорстоко, били різками. Та, проте, пісня не вгавала.

На початку місяця жовтня, після жнив і звезення кукурудзи з піль, влетіли голуби на Хутір тварин із хвилюючою вісткою, що Романов, зібравши чимало людей та своїх слуг, уже проходить ворота і зближається до майдану хутора. Всі люди йдуть із дрюками в руках, а Романов із рушницею. Наступ Романова зумовлений відплатою тваринам за те, що його прогнали. Ось він тепер іде, щоб відібрati хутір, прогнати тварин і стати знову власником своїх земель.

Тварини вже від довшого часу передбачали такий наступ і приготували всі способи протидії. В тому помогла їм книжка, що й Давидович знайшов у головному будинку Романова. В книжці тій описаний наступ Юлія Цезаря на Єгипет; Давидович, прочитавши її, докладно уложив пляни протинаступу. Тож під його проводом була оборонна дія, він негайно дав наказ і кожна тварина була на своєму, заздалегідь призначенному, місці оборони. Як тільки люди підійшли до головного будинку, наступ тварин почався: всі голуби, а було їх тридцять п'ять, з висот злітали і дзьобами клювали безпощадно в обличчя й голови. В той час, як люди оборонялися від голубів, гуси, що ховались за

кушами, наступали й кусали, як навіжені, в ноги, але по короткому часі людям вдалося відігнати гусей патиками. Та це лише на короткий час виглядало, що перемога по стороні людей, бо Давидович наступив із другою атакою: Молчазников і Мурка з поміччю баранів та овечок почали людей частувати рогами та копитами, і люди завзято оборонялися підкованими чоботами. Давидович, побачивши те, пискливим свистом приклікав тварин до відступу. Тварини негайно скрились. Люди, придивляючись як тварини втікають, почали за ними, у відпруженні, вбігати на майдан із почуттям неминучої перемоги. Того ж і хотів Давидович; це була його стратегія, щоб люди зайдли на середину майдану, бо назустріч їм вбігли коні, корови і всі свині, що досі скривалися. Давидович вів перед — він прямував на двобій із Романовим, але Романов, побачивши те, прострелив його рушницею. Смужки крові вкрили плечі Давидовича. Другий постріл поцілив овечку в груди й прошив їй серце. Давидович не здавався. Він із болю й люті, не звертаючи уваги, що струмочками спливає кров його, кинув каменюку й поцілив нею Романова в ногу; він із болю повалився, а рушниця випала йому з руки. Найбільш тріумфальним був наступ Добрилова. Він своїм могутнім ударом копит покінчив життя конюха з хутора Куцополе, а решта наймитів, побачивши те — дала знати ногам... В полоні паніки втікали люди, хто як і куди міг. За ними вслід гналися тварини і без пощади, як уміли, ранили їх, навіть кіт скочив з даху і впився нігтями в шию пастуха. Всі, утікаючи, подалися далеко поза загорожу Хутора тварин.

Коли повернулися тварини на хутір, зачинили велику браму в залізній огорожі і прямували на майдан. Там побачив Добрилов пастуха, що його копитом «почастував», але Добрилов із жалем промовив: — О, я не хотів його вбити, я просто забув, що в мене копита підковані залізом; чи повірить мені хто, що я не зробив цього навмисне?

— Не розчулуйся зайво, товаришу, — промовив

Давидович (з його ран іще досі спливала кров). Війна є війною, не жалій людини, бо лише мертві людина добра.

— Я не люблю навіть і людини вбивати. Із сльозами в очах промовив Добрилов.

— А де є Мілочка? — хтось зауважив, бо увесь час, коли тварини боронили хутір, Мілочки ніхто не бачив. І справді, Мілочки й досі ніде не було видно. На хвилин декілька зчинилася паніка, бо думали, що хтось із людей заподіяв їй кривду, а, може, й забрали люди зі собою втікаючи. Але по довшому шуканні найшли Мілочку в стодолі; вона заривши голову в сіно, скривалася в ньому з того часу, як тільки перший постріл з рушниці пролунав. Саме в тому часі, як усі почали шукати Мілочку, пастух, що тільки був приголомшений Добриловим ударом, прочнув і втік. Та це не перешкодило тваринам у переживанні щастя, кожний репетом розказував про свої зусилля в боротьбі, про незастрашимість, не забули й захоплюватися відвагою Давидовича. Коли вже всі доскочу наговорилися, почали готуватися до святкування перемоги над людьми. По недовгому часі залопотів прапор, пісня «Тварини всіх країн» могутньо залунала, до речі, її співали безконечну кількість разів. Овечку, що її постріл Романова вбив, поховали з належними почестями. Над її могилою Давидович закликав брати приклад із її хоробрості, обороняти свій хутір, не вагаючись, і віддати життя для його добра.

Відтак всі одноголосно ухвалили, що слід відзначити героїв битви належними медалями. Медаляю «Герой першої класи» прикрасили груди Давидовича і Добрилова. Також вирішили, що цю медалю треба носити на грудях у кожну неділю й свята. Медалю «Герой другої класи» признали овечці, що віддала життя в боротьбі. Потім чимало часу пройшло на суперечках, як би то цю боротьбу назвати, щоб її кожного року з почестями згадувати. Тому, що засідка на людей і остаточна перемога була за стінами коров'ячої стодоли, назвали її «Бій під Коровицею». Рушницю, що Романов покинув

на майдані, вирішили прикріпити під прапором і вживаючи її для вистрілу, в роді гармати, два рази в рік: вшановуючи бунт-революцію раннім літом і в жовтневу річницю «Бою під Коровицею».

V

Минала осінь, вже де-не-де бачили тварини признаки зими у природі, а ще чимало праці на полях було, тож присутність на роботі кожної тварини була конечна. Тому поведінкою Мілочки були всі стурбовані, вона була часто з неабияким опізненням приходила на працю. Інколи пояснювала, що мала труднощі пробудитись, часто дорікала, що себе зле почуває, що має якісь таємничі болі, хоча її апетит заперечував будь-які недуги. Коли ж уже й прийшла на роботу — тоді з незрозумілих нікому причин відходила на озеро й без глузду задивлялась на своє віддзеркалення у плесі води. Її загадкову поведінку всі на хуторі почали собі пояснювати більш серйознішими причинами, як ті, що вона їх для свого виправдування наводила. Одного дня, коли Мілочка повільним кроком ішла в бік майдану, час від часу кокетливо вимахуючи хвостом та розглядаючись на всі сторони хутора, кобила Конева прикликала її до себе, начебто має їй щось особливого сказати:

— Мілочко, сьогодні я бачила тебе, як ти перехідялась понад живопліт і один з наймитів Лисячого хутора разом з наймитом Пілсугтова підійшов до тебе; говорили з тобою, а ти їм дозволила гладити своє чоло. Поясни мені, Мілочко, що це все значить? Ти ж добре знаєш, що не годиться з людьми приставати, ба, що більше, дозволяти, щоб вони тебе гладили!

— Ні, ні, це неправда! Я туди, біля плоту, що розділяє наш хутір з людьми, не ходила, і ніхто мене не гладив по чолі!

Підстрибуючи, вистукуючи копитами сперсердя, стаючи дібки, заперечувала Мілочку.

— Мілочко, погляньно мені в очі, дай мені своє слово. чести, що люди не гладили твого чола, — приглядаючись обережно Мілочці, говорила серйозним голосом Конева.

— Це неправда, це неправда! — вперто повторяла Мілочка і, не глянувши ні разу в очі Коневої, учвал погналася в поля.

Ця дивна поведінка Мілочки привела Коневу до рішення: вона нікому нічого не кажучи, пішла до стодоли, де проживала Мілочка і в час її неприсутності почала копитом розкидати сіно, що на ньому спала Мілочка. На превелике диво, найшла там декілька кусків цукру і чимало стрічок прерізного кольору.

Три дні пізніше — Мілочка кудись ділася. Проходили тижні, а слід за нею пропав. Аж по деякому часі голуби розповіли, що бачили Мілочку в місті Волгограді, де вона була запряжена у вибагливу каретку заможного шинкаря; він пестливо гладив її по носі й годував цукром, а в її гриві були вплетені стрічки. Вона виглядала вдоволена, шерсть її була підстрижена й чиста. З того часу ніхто із тварин на хуторі не згадував Мілочку.

В місяці січні зима взяла землю у свої жорстоко-студені окови і тим саме внemожливила будь-яку працю на полі. Зате відбувались часті мітинги і там свині розказували, що працюють увесь час над плянами для покращання умов праці в наступному сезоні. Було вже самозрозумілим, що свині мудріші за решту тварин і що вони мають рішати закони, за якими всі події життя на хуторі мають відбуватись. Тож кожне рішення свиней було більшою кількістю голосів прийняте, бо зрештою не помогло б заперечування. Тож такий порядок у затверджуванні справ оправдував себе цілком, тільки лихо в тому, що Давидович і Вісаріонов при будь-якому рішенні завзято сперечались, одне одному докоряли, зокрема Вісаріонов Давидовичеві. Коли один пропонував, щоб засівати більшу частину поля ячменем, тоді другий переконував, що це не добре, що конечно треба засівати вівсом. Коли один вказував, що

земля одної частини землі більше пригожа для вирощування капусти, тоді другий казав, що це не можливе, бо ця земля надається виключно для корінних плодів. Це впливало на решту тварин так, що вони поділились на два табори, бо Давидович і Вісаріонов мали своїх однодумців, тому й при особистих суперечках розвивались і бурхливі дискусії серед тварин. На таких мітингах Давидович, завдяки своїй красномовності, здобував своїм поглядам і плянам більшу кількість прихильників. Але зате, в свою чергу, Вісаріонов умів готовувати підривну кампанію, а зокрема це йому вдавалося з овечками. Вони в той час, коли Давидович говорив, починали мекати «чотириноге добре, двоноге зло-е-е» і тим же меканням часто перебивали рішальну хвилину промови Давидовича. В головному будинку, колишньому приміщенні Романова, Давидович нашов книжку «Хліборобство і виплекування тварин»; прочитавши її, почав опрацьовувати пляни для введення кращих життєвих умов на хуторі. Він закликав до побудови споруд для відводнення в полях, і працював над поліпшенням якості землі, подаючи плян, де і коли тварини повинні б зразу складати гній у полі, щоб таким чином заощадити працю розвозу погною. Вісаріонов не опрацьовував своїх плянів, ні проектів, тільки потайки говорив усім, що всі задуми та проекти Давидовича з часом повернуться вінівець. Але з усіх протиєнств у задумах, плянах, проектах, плян Давидовича будови вітряка стрінув жорстокий та впертий спротив Вісаріонова.

Недалеко головного будинку було пасовисько, і на найвищому горбку його, вирішив Давидович, що було б доцільним побудувати вітряк; він продукував би енергію, а вона, в свою чергу, постачала б електрику для хутора. Електрика освітлювала б усі мешканеві приміщення, а в зимі й огрівала б їх, також стала б рушійною силою у всіх машинах і тим же заощадила б, ніколи й нелегкі, зусилля праці. Тварини з неприхованним захопленням прислухались до проекту вітряка, бо хутир мав найпрimitivніші машини й інші старо-

модні приладдя до праці. Проект вітряка мав помогти й скоротити час праці, а за те мали б тварини більше часу на дозвілля, спочинок і освіту.

Вже за два тижні плян будови вітряка був опрацьований. Давидович кожного дня просиджував у стодолі; там на долівці, він крейдою малював усі деталі. Рушійні приладдя малював за поміччу книжки Романова «Тисяча корисних речей». Кожного дня приходили тварини до стодоли, з подивом придавлялись до незрозумілих їм черток, приходили й гуси і кури, обережно ступаючи, щоб ненароком не стерти котрусу із чертожок. Тільки один Вісарйонов демонстративно бокував, бо ще від перших днів проєктування вітряка висловив свій спротив при всіх тваринах. Але одного дня, як нікого не було, він зайшов, щоб перевірити пляни. Як-не-як, але ці пляни його таки найдужче турбували і до деякої міри хвилювали, це навіть очевидним було в його впертому спротиві до плянів вітряка. Він поважною ходою йдучи, приглядався докладно плянам на долівці, зупинявся над кожною подробицею, обнюхував кожну риску. Відтак, постоявши хвилини декілька, з-під лоба глянув, насупився, підніс ногу і... змочив пляни. Не промовивши слова, вийшов.

Окремі погляди на будову вітряка поділили тварин хутора на два табори. Правда, Давидович не запречував, будова вітряка буде не легким завданням; тільки щоб його стіни збудувати, треба буде наносити чималу кількість каменів, а відтак будуть потрібні каблі для динамо, а як же їх роздобути? Завжди впевняв Давидович, що за рік часу можна буде будову покінчити, а відтак, за поміччу вітряка, тварини будуть спроможні лише у трьох днях виконати ту працю, на яку тепер цілого тижня треба. Вісарйонов, у свою чергу, пояснював, що коли всі тварини будуть займатися будовою вітряка, не матимуть часу для збільшення харчової продукції, а це доведе до такого стану, що стрінуться із неминучим голодом. Таким чином, у двох окремих таборах зродились гасла: «Голосуйте за Давидовичем і трьома днями праці» і «Голосуйте за Вісарйоновим і повними коритами».

Лише єдиний Молчазніков не висловлював ні в ту ні в цю сторону своєї думки. Він не вірив, що можливо мати усьє час повні корита, як і не вірив, що вітряк буде запорукою зменшення днів праці. В одне лиш вірив, що завжди йшло, а в ньому нічогісінько для тварин не було й ледве чи буде.

Крім розбіжностей у вирішуванні будови вітряка, були ще бурхливі суперечки в питанні оборони хутора перед можливим наступом Романова. Очевидчаки пляни оборони Вісарйонова й Давидовича кінчались непорозумінням. Вісарйонов уважав, що вони повинні випродуковувати зброю і вчитись уживати її. Давидович переконував, що і без зброї, яка буде пов'язана з чималими коштами, можна перемогти людей, а саме — посилати більшу кількість голубів на сусідні хутори і там підбадьорювати тварин до бунту-революції; коли ж спалахне революція на всіх хуторах, тоді не буде потрібна оборонна зброя, бо хто ж тоді наступатиме на Хутір тварин? Всі будуть одної думки й усі користуватимуться ідеями тваринізму. Але Вісарйонов уперто переконував, що без відповідного озброєння перемогти людей неможливо. Тварини терпеливо слухали переконування Вісарйонова й Давидовича, і вислід був такий, що коли говорив Вісарйонов, усі думали, що його правда, а коли говорив Давидович, тоді й йому тварини сприяли.

Врешті прийшов той день, коли Давидович опрацювавши в подробицях свої пляни будови вітряка, приніс їх на мітинг, бо сьогодні питання — будувати чи не будувати вітряк, мало бути вирішено більшою кількістю голосів. Коли вже всі прибули, Давидович почав докладно пояснювати чергування обов'язків при будові вітряка і ще раз підкреслював доцільність його на хуторі; але під час найважливіших для зrozуміння присутніх пояснень, овечки почали своє мекання і тим заглушили його слова, так що тільки єдине протяжне мекання було чути. Тоді Вісарйонов утихомиривши овечок, встав і спокійно, зрівноваженим голосом, декілька разів ви-

словив свій спротив та радив тваринам не голосувати за проектом Давидовича. Сказавши це, не чекаючи на рішення тварин, спокійно сів. Давидович скориставши, що овечки не мекають, знову почав закликати до зрозуміння конечності будови вітряка, пояснював, скільки то часу вони заощадять, коли вітряк помагатиме в кожній ділянці праці: він постачатиме електричне світло, теплу воду. Цим разом уже мусів понад свої сили виголошувати кожне слово, бо овечки знову своє завели. Ale вже було очевидним, що тварини більшою кількістю голосів рішатимуть за будовою вітряка. Та в цю мить несподівано Вісарйонов піднявся, ехидно глянув на Давидовича й голосом, схожим на свисток, заскавулів.

Під звук скавуління, з-пода стодоли понеслось сказане гавкання й гарчання. Вмить вбігло на місце мітингу дев'ять величезних псів з мідяними комірами довкруг шій, і всі вони помчали в сторону Давидовича. Шоб уникнути собачих щелепів, Давидович стрибнув у бік і мершій почав утікати; за хвилін декілька він був уже за воротами хутора, а собаки, клацаючи зубами, з гарчанням гналися услід за ним. Один із псів достатньо наблизивсь до Давидовича і схопив його за хвіст, але той, зібравши останки сил, висмикнувся й утік крізь щілину в зализній загорожі, що обводила хуторні поля. З того часу слід за Давидовичем пропав.

На те все з переляком придивлялись тварини крізь двері стодоли, де відбувся мітинг, відтак у полоні жаху повернулись на свої місця. Лиш не могли із дива вийти: звідки ці люті, схожі на диких вовків, псі взялися? По недовгому часі довідалися, що це колишні щенята, ті, що іх Вісарйонов зразу після народження забрав і виховав для своїх наказів та охорони. Вони, при кожній зустрічі із Вісарйоновим, вертіли хвостами так, як колись псі вітали Романова.

Коли псі повернулись переможно, прогнавши Давидовича, зразу прибігли й поклались біля ніг Вісарйонова, тоді він, а псі довкруг нього, вийшов на те підвищення в стодолі, що колись із нього Марков

виголошував промови. Вісарйонов випрямившись, голосом авторитету сповістив, що відсьогодні мітингів у неділі не буде, бо це зайва витрата часу. Відсьогодні всі питання плянів і умов праці будуть вирішувані окремим комітетом свиней, а провідником комітету буде він, Вісарйонов. Коли рішення комітету він схвалить, тоді решта тварин про те рішення буде повідомлена. Ale кожної неділі тварини будуть приходити, щоб віддати честь прaporovі й відспівати пісню «Тварини всіх країн»; на тому ж місці одержуватимуть розпорядження обов'язків праці на наступний тиждень. Дискусій, нарад чи запитів щодо розпоряджувань більше не буде!

Тварини, що ще так недавно пережили кошмарну подію із Давидовичем, прийняли нові розпорядження з очевидним збентеженням і затривоженням. Декотрі хотіли висловити своє невдоволення, але овечки почали своє мекання, а відтак вже й охоти не ставало говорити, бо через хвилювання й слова не вкладались у речення. Нові розпорядження і Добрилова потурбували, він ворушив, трепетно, вухами то вперед то назад, потрясав головою, старався, переживаючи, опанувати своє хвилювання і передати його словами, але дарма, вони застригали у горлі... Тільки поросята, що сиділи на переді стайні біля підвищення, вислухавши рішення Вісарйонова, без збентеження встали і пискливо почали виявляти своє невдоволення, та не довго, бо пси, що сиділи кругом Вісарйонова, дико загарчали і те при неволило поросят замовчати; вони без опору присіли смиренсько на своїх місцях. Відтак овечки почали своє мекання, протягаючи його на декілька годин і, таким чином, покінчили будь-які надії загалу тварин на дискусію чи питання. Після мітингу Вісарйонов послав Нікітова поміж тварин, щоби він докладніше пояснив всі нові розпорядження і їх причини.

Повільним кроком відходили тварини до своїх пріміщень, а коли вже зближались до майдану, стрінув іх Нікітов і пояснив, що бажав би поговорити з ними:

— Товариш! Я вірю, що нема нікого між нами, хто б не оцінював жертвенности й відданости товариша Ві-

сарйонова. Він поклав на себе найважчий тягар праці, всю відповіальність за добро хутора перебрав!! Не думайте, товариші, що бути вождем — належить до приемності. Навпаки, це багатогранне завдання, сплетене з чималими труднощами. Ніхто у світі не вірить переконливіше в рівноправність і свободу слова у всіх справах, як товариш Вісарйонов; він був більш чим радий, щоб ви рішали всі справи хутора, але побоюється, що могли б до неправильного висновку прийти і тому рішали б у некористь хутора. Скажімо, якщо б комусь із вас захотілося піти слідами Давидовича, якщо б стали однодумцями його, тоді подумайте лише, яка була б наша доля?! Чайже це само-зрозуміле тепер, що Давидович не хто інший, як найзапекліший кримінальний злочинець. Ми, йдучи його слідами, незчулись би, як попали б знову під жорстоке володіння Романова.

— Та ж він стільки хоробрости виявив у жовтневій боротьбі з Романовим, — хтось із тварин несміло промовив.

— О, го-го, товариші, хоробрість ще не вистачає! Вірність, послух і дисципліна — це ось ті необхідні чинники в нашему житті, — пояснював Нікітов. — А щодо хоробрости Давидовича, це ніщо інше, як безглузде перебільшення. Під цю важливу пору, в нашему вільному від людини житті ніхто не має права на щось інше, як послух Вісарйонову. Нам треба сталевої дисципліни, ще раз дисципліни, товариші! Бо зробимо один неправильний крок, і ворог буде під нашими дверима. Хіба ви, товариші, бажаєте, щоб Романов повернувся до нас?

Звичайно, що на таке питання відповідь зайва; само-зрозумілим чайже було, що тварини не бажали повороту Романова. Отже, якщо мітинги в неділі й свобода висловлюватися за чи проти рішень Вісарйонова, могли сприяти повороті Романова, тоді краще, щоб мітингів не було, а всі рішення будуть сприймати без запитів і дискусій.

Добрилов, що лише усьому сказаному уважно при-

слухався, після довшої призадуми повернув до свого мотта — «я працюватиму дужче», а тоді додав: «те, що товариш Вісарйонов скаже — мусить бути правильне». Похитуючи головами, тварини мовчки подались до своїх приміщень. А Нікітов, задоволено посміхаючись, пішов до головного будинку.

Надійшла весна, настав час орати поля. Стодола, що в ній Давидович начеркнув пляни будови вітряка, на приказ Вісарйонова була увесь час зачинена. Всі тварини були під враженням, що із тих плянів уже й сліду не стало.

Кожної неділі всі приходили до клуні о десятій годині ранку, щоб одержати всякі розпорядження і плян праці на наступний тиждень; але ще перед тим, обов'язком тварин було пройти попри череп Маркова з виразом пошани. Череп Маркова після жовтневої битви відкопали, бо доти він був у могилі в саду, і примістили під прaporом біля рушниці.

Зайшовши в клуню, тварини не могли сидіти як раніше, себто де хто хотів, бо тепер на підвищенні сидів Вісарйонов із Нікітовим і Мінімовим, молодим кабаном, що мав хист писати вірші й компонувати пісні. Довкола них вигідно приміщувалось дев'ять псів, а трохи далі за псами сиділи молоді пороссята. Решта тварин сиділа в другій частині звернена обличчям до головної частини клуні, де було підвіщення.

Вісарйонов, коли вже всі були присутні й на своєму визначеному місці, наказово-серйозним голосом прочитував розпорядження і плян праці, наголошуючи важливість у виконанні його кожною твариною зокрема. Відтак, відспівавши пісню «Тварини всіх країн», поверталися до своїх приміщень.

На третю неділю після вигнання Давидовича, на превелике здивування тварин, Вісарйонов проголосив, що незабаром почнуть будову вітряка. Не пояснюючи причин своєї зміни в рішенні, попередив тварин, що будова вимагатиме більше годин праці в кожний день, а теж не обійтися без тяжких зусиль; а може й бути необхідним зменшити харчові приділи. Також пояснив,

що окремий комітет кабанів і свиней працював три тижні без упину, і прийшов до переконання, що будова вітряка триватиме близько два роки.

Тварини стояли мов остоянілі, бо ще так недавно чули переконливі заперечування в доцільноті будови вітряка, коли Давидович із захопленням намовляв, щоб будувати.

Вислухавши рішення Вісаріонова, тварини не промовили ні слова, лише подались до своїх приміщень. А вже, як почало вечоріти, Нікітов стрічався з ними й пояснював, що, по суті, Вісаріонов ніколи не заперечував конечності будови вітряка, а навпаки, ніхто інший, як сам Вісаріонов, працював день і ніч над плянами будови; а те, що тварини бачили на долівці стодоли — це була копія його плянів, які негідний Давидович без сорому вкрав і, присвоївши їх, обманював усіх, що це його пляни.

— Ale ж ми точно пригадуємо, як Вісаріонов гостро критикував пляни будови вітряка, — хтось із тварин зауважив.

— Це, товариші, — східно глянувши на того, хто зауважив, — була стратегія Вісаріонова, щоб прогнати Давидовича; бо за злочин крадежу треба було покарати нікчему, а тим паче, що він із небезпечним характером людина і впливав від'ємно на всіх нас. Тепер, як ми вже позбулись найгрізішого ворога Давидовича, можемо без перешкод приступати до будови вітряка. Сподіваюсь, ви зрозуміли стратегію Вісаріонова і його тактику супроти Давидовича.

Тварини не дуже то розуміли, що таке «тактика», «стратегія», але Нікітов так переконливо говорив ті слова, ще й під супровід гарчання трьох псів, які завжди, коли Нікітов мав дещо сказати, пояснити тваринам, були нерозлучно при ньому. Тож тваринам не лишалось нічого іншого, як без запитів прийняти його пояснення.

Тварини вже цілий рік, як раби, працювали при будові вітряка. День-у-день за тяжкою працею, жертвенно працювали і не нарікали, бо завжди пригадували собі слова Давидовича — яку безмежну полегшу колись принесе їм вітряк — і вірили, що всі ті дошкульні теперішні зусилля увінчаються успіхом на користь майбутніх поколінь, а не для паразита-людини.

Весною і літом тварини по шістдесят годин у тиждень були при будові вітряка. А в серпні Вісаріонов наказав, щоби для прискорення будови працювати ще й після обіду в неділі; це, ймовірно, не примусове, але... хто із тварин не прийде на працю, тоді харчові приділи зменшать такому наполовину.

Жнива цього року були менш успішні як колинебудь, бо всі зусилля тварин були зосереджені на будові вітряка і, таким чином, незорані поля весною лежали облогом; просто не було коли й думати про конечне орання й засіви... Тому то вже ранньою осінню стало очевидним, що майбутню зиму не буде легко пережити, бо не буде належної кількості зерна ні сіна, щоб вистачили до весни і літа.

В часі будови вітряка тварини натрапили на непередбачені труднощі, що спричинились до сповільнення праці. Хоч мали вистачальну кількість каменю, піску й цементу, та не мали відповідного знаряддя, яким було б можна розбивати камінь на потрібні до будови розміри. Тільки після довшого часу хтось порадив, щоб ужити силу тяжіння. Тож почали понад сили своїх спроможностей вивозити на гору велетенські брили каменю; везли аж на самий вершок каменярні, тоді звідтіля скидали їх униз, а вони розбивались на дрібні куски. Часто, при вивожуванні каменю на гору, тваринам просто не ставало сил, і тоді, у критичних хвилинах, навіть свині помагали. Зате перевезення вже розбитого каменю на місце будови вітряка не було таке складне, бо коні вивозили їх виповненими вщерть

возами. Навіть вівці, коза Мурка й Молчазніков за- прягались у менші вози й тягнули каменюки. Пізнім літом, коли вже вистачальна кількість каміння була на горбку, почали, під наглядом свиней, будувати вітряк. Була це дошкульна й пинява праця. До речі, нічого не можна було б здійснити, якби не було Добрилова; він своєю просто надприродною силою визначався понад усі, разом взявиши, тварини. Із трепетним подивом дивились вони, як Добрилов при напруженні всіх своїх м'язів, з важким віддихом, здобував п'ядь за п'яддю горбок, витягаючи величезну кількість каменів на нього. Конева не раз і не два перестерігала його, що він працюючи ось так понад сили, серйозно пошкодить собі на здоров'ї. Але Добрилов не звертав уваги на всі й попередження, перестороги і турботи, відповідаючи завжди двома реченнями: «Вісарйонов завжди по стороні правди. Я працюватиму ще дужче». Він навіть домовився з півнем, щоб його будив на три чверти години скоріше за всіх; таким чином, заки всі прийдуть, він зможе повізбирувати порозкидане каміння при перевозі, та приготувати його до будови.

Минало літо, нові потреби виринали; коням були потрібні нові підкови, також були конечні цвяхи й шнури для будови вітряка. Стало бракувати зерна для засіву озимини й пільного навозу, вже не кажучи про модерніше приладдя для будови, що тепер просто необхідне. Але, на жаль, ніхто з тварин не мав поняття, звідкіля весь той недобір придбати.

В чергову неділю рано, як завжди, зібрались усі тварини, щоб одержати розпорядження. Всі тоді й довідались, що Вісарйонов заводить новий закон: відсьогодні хутір буде займатись торгівлею із сусідніми землевласниками. Не буде воно з комерційних причин, а буде це виміна наших товарів за конечне приладдя для будови вітряка, для праці в полі та вдома в загальніх щоденних потребах. Також пояснив Вісарйонов, що будова вітряка мусить випередити всі інші конечності. Тим то для придбання грошей потребних для будови, конче продавати сіно, пшеницю, кукурудзу,

навіть і яйця, до речі, на них найбільше запотребування у Волгограді. Тож кури повинні радіти нагодою, що можуть виказати свою жертвеність і зносити яйця навіть понад норму; тоді буде їх найбільше на продаж і таким чином причинятися до скорішого здійснення наміченої мети — будови вітряка!

Вістки, що іх Вісарйонов із притиском в голосі передав, полонили тварин у стан тривоги й неспокою. Бо чайже так недавно, після перемоги над Романовим, чули вони, що в науці тваринізму забороняється будь-який зв'язок з людиною; чи то в обміні товарами, чи в ужитку грошей. Таким конечностям не бути на Хуторі тварин! Коли Вісарйонов покінчив постанови, четверо поросят, ті, що вже раз виявляли своє невдоволення з приводу заборони дискусій на мітингах, знову почали пригадувати, що не так Марков порядкував і не такий спосіб життя передбачав на вільному від людини хуторі. Проте в ту ж мить пси дико загарчали, а вслід за ними овечки почали своє bekання. Самозрозуміло, поросята замовкли, а Вісарйонов підніс ратицю вгору на знак, що ще бажає говорити. Цим разом пояснив, що всі контакти з людиною в торгівлі переводитиме він сам, бо всі обов'язки в тому питанні поклав, хоч не радо, на себе одного. Таким чином, мешканець Волгограду Химерніков буде посередником між світом людей і Хутором тварин, раннім-ранком приходитиме кожного понеділка для взаємної торгівлі та розпоряджень в цій ділянці. Вісарйонов, проголосивши свої нові розпорядження, закликав «хай живе Хутір тварин!» Відтак всі відспівали пісню «Тварини всіх країн» і відійшли до своїх приміщень.

Увечорі, як уже тварини пішли на спочинок після цілоденної, дошкульної праці, мрії про дуже бажаний, тихий спочинок прогнав Нікітов; заходив він до приміщень кожного зокрема, а щоб злагіднити хвилювання спричинені новими розпорядженнями Вісарйонова щодо торгівлі з людьми, пояснював, що в тому нічого злого немає, що це не противиться законам тваринізму, та, що це нісенітниця, мовляв, не треба

торговельного зв'язку зі світом людей, що це чиста вигадка Давидовича. Значить, це ніщо інше, як іще одна брехня того злочинця Давидовича. І, врешті, чи є десь записані постанови в законі тваринізму, що не можна мати зв'язку з людиною?

Але, якби й були записані, це не змінило б становища, адже тварини не мали доступу до законів тваринізму, а хоч би й мали, не всі вміли читати. Тому не було іншого виходу з положення, як і цим разом повірити Нікітову і погодитись із постанововою-розпорядженням Вісарійонова.

Кожного понеділка вранці приходив Химерніков на Хутір тварин. Він був невеликого росту, з рисами обличчя, що говорили про очевидного хитруна. Він мав хист передбачливості і знат, що прийде такий час, коли тварини будуть у неминучій потребі виміни товарами зі світом людей, а це принесе йому чималу користь. Прихід Химернікова тварини стрічали нерадо і кожне з них якомога уникало зустрічі з ним. Єдине, що йм приносило вдоволення, це те, що чотириногий Вісарійонов давав розпорядження й накази двоногій людині.

Тим часом люди, більш як колибудь, відносились ворожо до Хутора тварин, бо завелись у своїх сподіваннях, що тварини не будуть спроможні управляти господарством хутора власними силами, та що пляни будови вітряка не здійснятися. Та не так воно сталося, бо тварини, хоч у дуже несприятливих умовах, якось давали собі раду, а це з часом зроджувало в людей почування пошани до них. Проте тварини й далі держались у ворожому відокремленні від людей і, крім Химернікова, ніхто не заходив на їхній хутір. Тільки час від часу ходили поголоски, що Вісарійонов задумує прийти до порозуміння з власником Лисичівки, Пілсудовим і Федориком з хутора Кущополе, для нав'язання торгівлі.

Саме в тому часі, коли доносились оті чутки, що не вкладалися своїм змістом у закони тваринізму, всі свині й кабани перенеслися на проживання до головного будинку — колишнього дому Романова. І знову згадала тваринна сім'я слова Маркова, пригадалось їй, як він

пояснював, що ніяка тварина не повинна жити в домі людини; також пригадалось те перше рішення після революції, що дім Романова має залишитись лише музеєм. Але й цим разом, як завжди, Нікітов спромігся переконати всіх у правильності рішення, що кабанам і свиням такі слід жити в головному будинку. Він пояснював, що свині — це мозок хутора, що їм конечний спокій у місці проживання, та що дім Романова буде більш відповідним для їх вождя, як звичайна клуня. До речі, Нікітов останнім часом почав щораз то частіше називати Вісарійонова вождем.

Тож рішення, що треба свиням жити в домі Романова, знову збудило спогади; тварини згадали заповідь тваринізму — чайже не можна було тваринам спати в ліжку. Коли тварини схвилювались говорили, що свині порушили стійкість заповідей, Добрилов, як і завжди, відповідав своє: «Вісарійонов завжди має слухність». Але Коневу це не переконувало. Вона після довшої призадуми, пішла під стіну стодоли, де ще Давидович записав заповіді тваринізму. Йдучи туди, вона стрінула козу Мурку і попросила, щоб із нею пішла, бо Конева була переконана, що в читанні натрапить на труднощі. Вдивляючись довго в заповіді, Конева попросила: — «Перечитай, будь ласка, четверту заповідь, чи не каже вона, що ми — тварини ні в якому разі не маємо права спати в ліжку?» Мурка довго вдивлялась, а відтак не з абиякими труднощами прочитала: «Не вільно тваринам спати в ліжку, застеленому простиралом».

На превелике диво, Конева ніяк не пригадувала собі такого закінчення четвертої заповіді; вона була впевнена, що в читанні Мурки вперше почула про якісь простирала. Конева пригадала собі, що в той час, коли писали заповіді, згадки про простирала не було!

Якраз у тому часі, як Мурка читала заповіді, а Конева заперечувала вжиток слова простирал, нізвідки надійшов Нікітов у супроводі трьох лютих псів, і зблишившись до них, негайно почав вияснювати: — чайже нічого злого в тому немає, коли спимо в ліжку, найгірше лиxo — вигадка людини, оце простирало! Ми

свині й кабани, позабирали всі простирала і спимо на ліжках, покритих коцами. Ви ж хіба не хочете при неволювати нас до відповідальних обов'язків та до праці, що вимагають напруження ума, без належного й у відповідному місці спочинку? І напевно не хочете бачити Романова ще раз на хуторі; а запорукою того, що він не повернеться, є лише зусилля вождя й наші!

Після такого пояснення Нікітова, скінчилася дискусія четвертої заповіді тваринізму. Ніхто й не згадував більше про те, що кабани й свині сплять у ліжках; навіть і тоді, коли Нікітов проголосив, що свині вставатимуть з ліжок кожного ранку годину пізніше як інші, тварини й не збирались дорікати. Адже самозрозумілим було, що не обійшлося би без гарчання пісів.

Коли вже осінь полонила природу, тварини хоч і втомлені працею, що вщерть виповнювали кожний день їхнього життя, не дорікали, навіть вдоволені були, бо по виснажливих зусиллях половину вітряка збудували. Вони поспішили, щоб могти покінчити будову вітряка заки прийде лютий холод зими. Та для приспішення будови вітряка були необхідні деякі знаряддя, тож звірята не жаліли власних запасів прохарчування на зиму, щоб за ті гроші придбати все потрібне. При будові вітряка працювали тяжче як колибудь за часів Романова. Добрилов приходив на працю навіть і в місячні ночі, на те щоби приспішити кінець будови. У вільні хвилини конечного для здоров'я спочинку ходили всі тварини навколо напівзакінченого вітряка, з гордістю подивляли його і раділи, що саме вони спромоглися збудувати щось такого величавого. Тільки єдиний Молчазніков, як звичайно, не висловлював захоплення вітряком.

Надійшов місяць листопад, а з ним студені вітри й дощі. Дощеві зливи приневолили тварин припинити будову. Одної ночі навстили хутір бурхливі вітри, позривали дахи з декотрих стодол і клунь, а деякі будинки хуртовина розхитувала до підвалин. Із переляку кури повибігали зі своїх курників і побачили, як шалений вітер виривав кремезне дерево, мов редьку з

землі. Та враз пронісся неймовірний крик розпуки; още так кожна тварина голосила, бо он там, на горбку, майже покінчена будова вітряка — стояла у руїнах!

В голосіннях розпуки, всі тварини бігли в бік вітряка, а попереду всіх гнався Вісаріонов. Коли ж прибігли на горбок — побачили, як хуртовина зрівняла вітряк до підвалин. Каміння, що з таким зусиллям, понад спроможності, вивозили на горбок, лежало в безладді, порозкидуване на всіх усюдах. Вісаріонов лиш мовчки ходив то в одну то в другу сторону горбка, обнюхував землю, гостро вимахував хвостом, що було признаком умового напруження. Враз він зупинивсь, немов прийшов до переконливого заключення, чим і захотів поділитись із приявною тваринною громадою.

— Товариши! — гукнув він. — Чи ви додумуєтесь, хто відповідальний за ось цю руїну?! Чи знайомий вам той тяжкий ворог, що заподіяв нам цю безмежну кривду? Тож я вам скажу: це Давидович! Ніхто інший, а тільки він отої нікчема. Це ось тепер бачите той злорадний вчинок Давидовича, це він так помстився за те, що ми його прогнали, як підлого безчесника! Той зрадник потайки, під покривалом ночі, зайшов і нашу цілорічну працю зруйнував. Ось тут, на цьому місці проголошую вирок смерти на Давидовича, а кому вдасться зловити нікчemu і привести на суд, того зроблю «героєм другої кляси» й дам такому півкорця яблук; цілий корець дістане той, хто його на злобім вчинку зловить і живим приведе до мене! — Громом лунали люті оскарження й погрози Вісаріонова.

Вістка, що Давидович є винуватцем у поваленні будови вітряка, пройняла кожну тварину жахливим хвилюванням; щось такого не вмішалось у їхній свідомості, просто не могли повірити, що Давидович міг спромогтися на такий ехидний вчинок. По деякому часі, як перше враження неймовірності пройшло, почали придумувати, яким би то способом вдалося Давидовича зловити. Хтось із свиней знайшов у довкіллі вітряка сліди кабана. Вісаріонов основно їх пронюхав і проголосив, що це сліди Давидовича. Пояснив, що він

мабуть пройшов крізь діру в живоплоті, з боку хутора Лисичівки. Тоді Вісаріонов видав наказ різким голосом:

— Значить, товариші, ми мусимо провірити всі можливі входи до хутора й закріпити їх залізним парканом; значить, немає часу на зволікання, перед нами ще чимало праці. Ще цього ранку будемо починати відбудову поваленого вітряка. Будемо завзято працювати — і ні зима, ні дощі, ні сніговій, ані шалені вітри не спинять нас у завзятій праці у виконанні наміченого пляну. Ми таки провчимо цього нікчемного зрадника, що він не зуміє перешкодити нам у будові вітряка. Тож уперед, товариши! Хай живе вітряк! Хай живе Хутір тварин!!

VII

Зима не щадила холоду ні люті своїх буревіїв. Дні переплітались то снігом то морозом, і було це також до половини місяця лютого. В жахливо невідрядних обставинах тварини, як тільки вміли, інколи й понад своїми сили, продовжували будову вітряка. Вісаріонов час від часу пригадував, що в довкіллі люди слідкують і заздрісно бажають, аби будова не покінчилась із успіхом у визначений час. Про те, що Давидович розвалив майже покінчений вітряк, люди довідались, але не давали віри. Пояснювали, що стіни були тонкі, тонші, як повинні бути, саме й тому не встоялись перед подувами гурагану. Але це не помагало виправдати Давидовича, бо, крім Молчазнікова, всі висловлювались, що повірили поясненням Вісаріонова. Та по деякому часі з незрозумілих тваринам причин Вісаріонов наказав будувати стіни вітряка тричі грубіші як ті, що були. Тож це означало, що тричі більша кількість каміння мусить бути вивезена на горбок. Але, з уваги на великі снігові опади та заметіль, достава їх була неможливена. Аж по деякому часі, коли пройшли сніго-

вії, а настали дошкульні морози, тварини почали жорстоку працю. З кожним днем іхні сили слабшали, байдарість зникала, бо крім невблаганного холоду чи не найдошкульнішим був постійний голод, а причина його — зменшенні приділи харчів. Під час безпорадної розпуки, коли вже й жити тваринам не хотілось, нізвідки з'являвся Нікітов і, походжаючи навколо утомлених тварин, банально схвалював гідність невтомної праці для виконання запланованих трудоднів. Але не з промов Нікітова й підбайдорювання похвалами тварини набирали наснаги-поштовху до праці, а з невтомно-завзятих зусиль Добрилова, бо він за найнеймовірніших обставин повторяв своє мотто: «Я працюватиму ще дужче».

В місяці січні брак харчування почав дошкульно відчуватись. Приділи зерна з кожним днем зменшувалися; свині обіцяли, що замість зерна збільшуватимуть приділ картоплі, але по декількох днях повідомили, що картопля під час сильних морозів, без належного прикриття, вся померзла. Бували дні, що й без найменшого приділу харчування мусіли звірята йти до праці; тільки під вечір, як повертались від будови вітряка, давали їм полови й соломи. Безмежний голод щораз настирливіше заглядав у вічі...

Вже й поза Хутором тварин почали ходити поголоски про голод і страждання в ньому всіх, крім кабанів та свиней. Навколо говорили люди, як з нестерпного голоду поширився і канібалізм. Деякі тварини почали хворіти, а це, в парі з голодом, доводило до їхнього кінця. Тож Вісаріонов вирішив створювати такі познаки при зустрічі з Химерніковим, які заперечували б вісткам людей. Перебування Химернікова на хуторі влаштовував так, щоби недолі й жахіття голоду він не бачив. А стогін недужих тварин заглушували овечки своїм bekanniam та repetуванням про достаток харчів, бо овечок завжди перед приходом Химернікова як слід годували. Також наказав Вісаріонов виповнити корита піском, а на вершку притрусити зерном. Тоді заводив туди Химернікова, щоби той бачив повні корита й поширював своє відкриття між людьми, начебто го-

лоду на хуторі немає. Химерніков повірив у те, що бачив, то й заперечував поголоскам про голод чи недостачу харчів.

Хоч і вдавалося Вісарйонові обманювати Химернікова, дійсність обманові не потурала, вона дивилася очима правди і бачила, як з кожним днем знесилені тварини падали жертвами й не могли будувати вітряка. Це й турбувало його і він не мав іншої ради, як починати шукати за харчами поза Хутором тварин. Вісарйонов просиджував, призадумуючись день за днем у головному будинку, а при дверях його три люті пси постійно сторожили. Виходив він лише з будинку у дні вро-чистостей, та й то в оточенні шістьох псів, що гарчали, як тільки хто наблизався до Вісарйонова. Інколи і в неділі не приходив проголосити розпорядження. Його в тому Нікітов виручав, бо і тварини не приходили на мітинги, бо були знеможені голодом і недугою.

Під кінець січня, в неділю ранком на мітингу Нікітов заявив, що невідкладним рішенням Вісарйонова є, щоби кури зносили кожного тижня по чотириста яєць, бо така кількість потрібна для продажу в Волгограді; за гроші з розпроданих яєць купуватимуть конечну кількість збіжжя та інші харчі, щоб уможливити прожиття до чергових жнів. Ця вістка дуже зажурила квочок, бо вони якраз на весну готовувались висиджувати курят, а також таку кількість яєць в одному тижні було неможливо здійснити, та ще при такому харчуванні, як тепер, за постійного голодування. Кури не мали іншої ради, як запротестувати проти накинутого їм, жорстокого розпорядження; вперше від часу революції, коли прогнали Романова, стурбовано нарікали вони, що відбирати їм таку кількість яєць — це просто душогубство і злочин. Такого й за часів Романова не зазнали. Під проводом трьох молодих курок, що саме тепер готовувалися складати яйця для висиджування курят, усі кури завзялися і спротивились наказові Вісарйонова. При тому посидались на слова Маркова, що ніяка тварина не має права знущатись над твариною. Методою курячого бунту було злітати на крокви у стодолі

і там зносити яйця, приховуючи їх для висиджування курят.

Ех, і жорстоко розправився Вісарйонов із курми за те: наказав здергати і той мінімальний приділ харчів, що був для них, а хто з тварин посмів би хоч одну зернину дати курці, того стріне кара смерти. На сторожі наказу Вісарйонова стояли люті пси, що постійно стерегли курей, щоб вони не вийшли із своїх курників та не шукали їди. Проходили кошмарні дні голоду, дев'ять чи й десять кістяків курей лежало на подвір'ї й навколо курника, свині не встигали їх закопати, а тим курам, що ще при житті були, радили свині змінити постанову й покоритися наказові Вісарйонова. Та це не помагало, кури вірили, їхні страждання й жертви голоду заговорять до совісті, Вісарйонова й свиней, бо вже й люди, що жили в довкіллі Хутора тварин, довідались, що кури гинуть з-за недостачі харчів, що це так Вісарйонов покарає їх. Проте Химерніков пояснював, що довідався від Вісарйонова, начебто пошесна недуга є причиною смерті курей. Правди на хуторі — чому кури гинуть, ніхто й не довідався. Ті, що ще при житті залишились, почали на команду зносити яйця, і їм за це давали харчові приділи.

Проходили місяці, Давидович пропав, як камінь у воду, але тварини його не забували, переказували одне одному різнопідні новини про Давидовича. Хтось казав, що він переховується в одному з сусідніх хуторів, але це не спиняло Вісарйонова нав'язати кращі відносини з Пілсутовим і Федориковим. Навіть за порадою Химернікова він задумав продати дерево, оте букове, зрубане ще з перед десяти років. Єдине, що здергувало його від дій — це відомість, що не власники хуторів, а Давидович бажав дерево купити.

Ранньою весною жахлива новина пройняла всіх тварин на хуторі: свині розказували, що коли всі в обіймах ночі спокійно сплять, приходить на хутір Давидович і потайки робить всякого роду злочинства; краде кукурудзу, з горшків виливає молоко, розкидає яйця, топче засіяні зерном поля, підгризає кору з дерев. Таким

чином, якщо колинебудь яке лихо трапилось на хуторі, тоді всі вже передбачували, що це вина Давидовича. Якщо вікно збили, значить Давидович це зробив, якщо ключ від стодоли пропав — Давидович украв і кинув його до криниці. Тварини щиро вірили в пояснювання свиней, навіть і тоді, коли по деякому часі найшли ключ під мішком зерна. Почали розказувати на хуторі, що і щурі у змові з Давидовичем, тому й чимало лиха наростили, підгризаючи зерно — оте, що не було приділене їм.

Затривожений тими вістками, Вісаріонов вирішив перевірити в супроводі своїх псів увесь хутір. Вісаріонов ішов, кожну п'ядь землі обережно пронюхував, а слідом за ним, у належній відстані, йшли перелякані тварини. Вісаріонов, оточений псами, враз зупинився й гукнув: «Давидович!» Репетуючи на все горло почав кричати: — Так, він тут був, я докладно пронюхав його сліди, це той нікчема Давидович! На звук «Давидович», псі почали несамовито гарчати і показувати зуби, готові кусати, і так скажено гарчали, що стигла кров у жилах тварин з переляку.

Увечорі скликав Нікітов усіх тварин на майдан, мовляв, має щось дуже важливе їм сказати. З таємним виразом, з острахом у голосі, промовив:

— Товариші, ми довідалися, що Давидович запрощався Федорикові на Куцополому хуторі і разом з ним приготовляє наступ на нас; хоче подолати, знищити нас! Та це ще не так страхає, як ось те, що зараз вам скажу: чи знаєте, як він геройківся своїм, нібито, геройством під час революції? Як ми безмежно помиллялися, коли думали, що він був справжнім героєм. Він же насправді наступав на Романова у битві тільки тому, щоби прикрити свої східні пляни. Давидович був від самого початку революції у змові з Романовим, він бо був його тайним агентом увесь час! Ми, кабани, довідалися про те з його документів, яких він, утікаючи, не міг захопити з собою. Врешті, чи потрібно вам більше пояснень? Чайже ми всі ясно бачили, як він під час жовтневого бою робив усе, щоб ми програли, та, щоб переміг Романов.

Тварини пригадавши бій під Коровицею в місяці жовтні, ніяк не розуміли мови Нікітова, бо ж переконливо бачили, як Давидович по-геройськи боровся, навіть був ранений. О так, це тварини пригадують дуже чітко, але... може, це лиш так ім здається, що пригадують...? Відтак знову насувались сумніви в питанні зради Давидовича, бо чи ж можливо так безстрашно боротись, як Давидович, і в той же час бути по стороні Романова?! Зрозуміти це тваринам було надто важко. Навіть Добрилов, що завжди без заперечень приймав усі пояснення Нікітова, цим разом схилив голову і приплюшив очі, щоб відтворити в пам'яті битву. Тоді, по довшій надумі, промовив: — Ні, я в те не вірю, я ж бачив на власні очі, бо був завжди при ньому; я певен, що Давидович відважно, завзято, безстрашно боровся у битві. Я ж бачив, як Романов прострелив його; ну й чи ж не дали ми йому за це, таки зразу після втечі Романова, медалю «Герой першої клясик»??

Нікітов, почувши таке від Добрилова, покрутів хвостом і спересердя промовив: — Товариші! Все лихо в тому, що ми зайво поспішилися. Щойно тепер стало очевидним, коли найшли його таємні документи, що він, удаючи героя, хотів нас обманути.

— Таж я бачив, що він був ранений, бачив, як спливала кров з його плеча й хребта, — промовив Добрилов.

— О, це, таж це було домовлення між Романовим і Давидовичем, — перебив Нікітов. — І про те я також читав у його документах; дуже радо дав би я й вам ті документи прочитати — провіріти мою правдомовність, але, на жаль, ви його письма ніяк не зумієте відчитати; він бо дуже нечітко писав, а з вашим недостатнім знанням читання це просто була б зайва витрата часу. Зрештою, це вам тільки здавалося, що його прострелив Романов; насправді (дивно, що ви це так скоро призабули) Вісаріонов, наш вождь, сміливо крикнувши «смерть людям», укусив Романова в ногу, що й причинилося до його втечі. Тікаючи, зранив він Давидовича, ось що. Не можу зрозуміти, що ви цього не пам'ятасте!

Після такого переконливого пояснення і представлення битви, тваринам почало здаватись, що може вони все таки в метушні битви всього належно не бачили; може й переочили, бо здавалось їм, що й Вісарйонова зовсім не бачили. Тільки Добрилов, зніяковівши до решти, заперечно похитував головою. В задумі, не звертаючи на Нікітова уваги, промовив:

— Ні, я не вірю, ніяк не вірю, що в час революції й битви під Коровицею Давидович був зрадником. Яким він став пізніше, це друга справа, але під час битви він був зразковим товаришем за всіми заповідями тваринізму.

— Наш вождь, товариш Вісарйонов проголосив, що Давидович від самого початку революції був таємним агентом Романова; але й довідалися ми недавно, що ще й до революції таким він був! Чи ви ще відважуєтесь сумніватись у правдомовності нашого вождя??!

Дивлячись пронизливо на кожну тварину, вимовляв склад за складом чітко, з наголосом на «вождь», розлючений Нікітюв.

— О, це зміняє моє переконання; якщо товариш Вісарйонов так сказав, тоді це мусить бути правда, — смиренно промовив Добрилов.

— Он у якому тоні й дусі ви повинні говорити, тільки в такому, товаришу Добрилов. Це так говорить вірний товариш свого вождя, — ще раз глянувши на Добрилова, відказав Нікітов. А відходячи, повчав він звірят, щоб кожне гляділо, було обережним, бо навіть в цю мить таємні агенти Давидовича продумують, як би то їм пошкодити.

Чотири дні після розмови тварин з Нікітовим, Вісарйонов видав наказ, аби тварини прибули на майдан. Коли вже всі з'явились, вийшов із головного будинку Вісарйонов, а на його грудях блищають всі медалі, бо в останнім часі він сам себе нагородив медалями «Герой першої кляси» і «Герой другої кляси». Навколо нього дев'ять псів, що час від часу поглядаючи на тварин, люто гарчали. Тварини непорушно стояли, лише гарчання псів приводило кожен їх м'яз у дрижання. Перед-

чуваючи, що їх чекає щось жахливе, тремтіли всім тілом. Вісарйонов випрямивсь, глянув суверено на зібраних, відтак пронизливо свиснув. Вміть рвонулись псі в бік поросят, схопили їх за вуха і приволікли до ніг Вісарйонова. З вух поросят потекла струмочками кров. На вигляд, запах і посмак крові, у псів прокинувся кровожерно-дикий шал: три псі почали бігти в сторону Добрилова, та він, додумавшись у чому справа, почав тутав першого пса своїм могутнім ударом цупкого копита; ті, що бігли вслід за першим, побачивши що трапилось, поспускали хвости й почали тікати до Вісарйонова. Добрилов, побачивши пса, станув ногою на нього й чекав на рішення Вісарйонова, що має з ним зробити. З очевидним невдоволенням глянув Вісарйонов на Добрилова й дав знак звільнити пса, а той вимкнувся з-під копита, заскомлів, підбіг до Вісарйонова і притулившся до його ноги.

Тим часом поросята з виразом тяжкої провини і трепетом клячили в ногах Вісарйонова; були це ті, що заявили своє невдоволення, коли Вісарйонов заборонив мітинги в неділі. На веління вождя, щоб вони признались до провини, звірята почали, без надуми, говорити: отож розповідали, що потайки стрічаються з Давидовичем, що вони помагали йому розвалити вітряк, що договорилися з ним передати Хутір тварину руки Федорикова. Вкінці признавались, начебто вони ввесь час знали, до Давидович був зрадником. Як уже визнали поросята всі свої провини, на Вісарйонів помахали ратицюю пси кинулись їм до горлянок і розшарпали поросят на дрібні куски. Тоді Вісарйонов наказав, щоб усі тварини, що провинились, виступили і признались до своїх злочинів, що загрожують існуванню тваринного хутора.

Три курки, що збунтувались під час заведення норм постачати чотирисяч яєць у тиждень, виступили і признались, що до них, у сні, приходив Давидович і намовляв не слухати розпоряджені Вісарйонова. Після такої заяви, псі негайно кинулись на курей і загризли їх на смерть. З чергі виступила гуска і призналася, що в

час нестерпного голоду найшла біля головного будинку, де проживають кабани й свині, шість зернят кукурудзи і з'їла їх коли всі спали. Тоді овечка призналась, що до неї приходив Давидович і намовляв занечищувати ставок — отої, що з нього тварини пили воду; дві інші овечки признались, що бігали за бараном довкола вогнища, аж він знеможений упав і згинув. Робили це тому, бо знали, що він був вірний ідеям Вісаріонова, а не Давидовича. Баран хворів увесь час на астму, тож були впевнені, що коли вганятиме безупинно, від гоніння згине.

Ось так проходило признавання до провин, а вислід був такий, що в ногах Вісаріонова виростала гора мертвих тіл...

Просякнуте кров'ю повітря всякало у кожну жилку й кожну клітину третятої з переляку худібки, що засвідчувала страховинно-кошмарну подію. Невідомо кому ще буде наказ вийти на майдан і признаватись до провини...

Після страхіття масакри, тварини в полоні жаху повертались до своїх приміщень — під ними ноги вгиналися, недавно пережита примарна дійсність чорною хмарою повисла над ними. Вони вже не знали, що більш жахливе — чи те, до чого признавались тварини, що були у змові з Давидовичем, чи ця жорстоко-кривава розправа, що її свідками були. Правда, за часів Романова також бачили кровопролиття, але й відсотково ніяке не рівнялося з тим, що пережили ось тепер. І ще одне турбувало їх; ніяк не могли зрозуміти, яким чином прийшло до такої жорсткої карі, якщо в шостій заповіді тваринізму так рішуче заборонялось убивати тварин твариною! В роздумуваннях пригадали Маркова, і згадались його чітко наголошувані слова, що тварина не має права вбивати тварину!

В безмежному відчай потяглисъ тварини не до приміщень, а на горбок. Праворуч недокінченого вітряка полягали на траву і, промовивши ні слова, одне до одного пригорнулися. Тільки Добрилов стояв із похиленою головою, а після довгої мовчанки промовив:

— Я цього не розумію, цього не можу зрозуміти. Якби не бачив на власні очі, не повірив би, що такий жах став дійсністю на нашему хуторі. Вина в тому, що ще надто багато недоліків у нас. Значить єдиний вихід з такого положення — посилити працю. Тож відсьогодні я ветаватиму на годину вчасніше і працюватиму ще з більшим завзяттям.

Добрилов тяжкою ходою подався у сторону каменярні, там навантажив віз подвійною кількістю каменюк, як колибудь, і повіз на місце будови вітряка. І так без упину вивозив каміння, доки ніч унеможливила працю.

Стурбовані, зажурені, тварини й не помітили, що Добрилова між ними немає. У глибокій задумі придивлялись красі природи на хуторі, все бо довкілля в обіймах соняшного дня весни розцвітало. Проміння сонця пестило кожну стебелінку трави. Думка, що вся ця краса хутора належить до них, напрошувала радість, але пролита кров за провини, в які тяжко було повірити, чорною хмарою жалю й смутку повисла над ними. О, якби Конева вміла передати словами своє захоплення красою природи на тій землі! Кожна п'ядь належала до них, та що ж, у горлі, в приступах жалю, никли слова... Вона лише пестила довкілля своїм поглядом, після чого її великі очі просльозились, бо не сповнились їхні мрії зперед революції, немає того, за чим тужили, проживаючи під гнітом Романова. Заплакала Конева, бо кровопролиття, а ще до того жахливий голод, ніяк не заповідався в ту ніч, коли Марков промовляв і закликав до революції за рівноправність усіх тварин. Мета революції була — дати кожному нагоду жити і працювати в міру спроможності й без накинутих норм, а не понад силу виконувати нестерпні накази. А вже ні в якому разі примус постачати чотириста яєць на тиждень... Добре пам'ятає Конева, як тоді Марков закликав, аби сильніший захищав слабшого та щоб кожний міг висказати свою думку без боязni й залякування гарчанням псів. Але, що трапилось натомість? У чому справа, що настало таке лихоліття? Цього не передбачалось у законах тваринізму! Чейже ніде в законах не записано,

що ніхто не має права так, як бажає й уміє, висказати своєї думки? Де ж би хто таке подумав, що за це люті пси будуть гарчати й горло перегризати??

Не якийсь бунт чи непослух спонукував Коневу до роздумувань. Вона не могла з дива вийти, чому так дуже змінилось від того вечора, коли до них говорив Марков? Знала Конева добре, що й те становище під сучасну пору краще, як мав би Романов повернутися; він же людина, а Марков казав, що людина це ворог. Тому, щоб і не довелось в житті стрічати, Конева залишиться вірною своїй тяжкій праці, сповнитиме прикази Вісарйонова й уважатиме його своїм вождем. Не таке життя, як тепер бачили тварини у своїх сподіваннях, не за такі умовини боролися з Романовим і наражались на його постріли з рушниці. Ось над чим роздумувала Конева, тільки не вміла ці думки словами передати, а може й добре, що не вміла... Тому почала співати пісню, що її в ту незабутню ніч Марков навчив: «Тварини всіх держав»; усі біля Коневої почали нишким в унісон і собі співати з нею. Тричі проспівали, але ще ніколи та пісня не звучала так жалібно, як тепер, бо мелодію пронизав безпорадний смуток. Та враз, як тільки покінчили співати, нізвідки взявся Нікітов із двома псима. Він проголосив, що згідно з окремою постанововою вождя, товариша Вісарйонова, пісню «Тварини всіх держав» забороняється співати. На цю вістку тварини зжахнулись.

— Чому? — домагалась Мурка.

— Це пісня, товаришко, вже неактуальна й непотрібна, вона закликає до революції, а ми вже революцію осягнули. Караючи злочинців карою смерті, ми сьогодні покінчили революцію. Значить, ми ворогів назовні й усередині хутора перемогли. В пісні цій ми висказуємо тугу за кращим життям і соціальною справедливістю, за умовами справжнього щастя й добра, а чайже ми ці умовини в нашему житті вже маємо; під проводом нашого вождя Вісарйонова ми живемо наче в раю, де справедливість і рівноправність процвітають, тому співати цю пісню немає причини!

Ох, як хотілось тваринам заперечити все те, що

Нікітов сказав! Але недавно пережиті події жорстокої кари пригадались і переляк не дозволив на дискусію; при тому й вівці завели своє «четириное добре, двоноге зло-е-е», і тим покінчились будь-які вигляди на заперечення. Таким чином, пісню «Тварини всіх країн» ніколи вже не було чути. Її замінила пісня «О, Хуторе, о, Хуторе тварин, більш лиха не зазнаєш із моїх причин»; автором тієї пісні був молодий кабан-поет, Мінімов. Її співали кожної неділі під час піднесення прапора. Але мелодія і слова тієї пісні не знайшли в серцях тварин того відчуття, яким визначались «Тварини всіх країн».

VIII

Як уже пройшло декілька днів після страшної екзекуції, яскраве враження страху приблідло; коли свиней та псів біля тварин не було, вони почали шепотіти про шосту заповідь тваринізму. Конева, потайки, попросила Молчазнікова, щоб пішов з нею, як ніхто не бачитиме, і прочитав їй шосту заповідь; але він, як звичайно, відмовився, виправдуючись, начебто він не зацікавлений будь-якими подіями на хуторі. Після покарання тих, що провинились, Молчазніков ще дужче уникав усіх, а його непривітність перешла всі межі. Тоді Конева звернулась із своїм проханням до Мурки, яка зразу погодилася. Коли прибули до стіни, де були написані заповіді, довго вдивлялися з недовірям; бо й ця заповідь, як і раніше четверта, була іншого змісту, як колись. Ось якраз перечитала Мурка, що «Тварина не має права ні в якому разі вбити тварину без причини». Чомусь ці два останні слова Мурка не пригадує, чи, може, просто переочила їх того дня, коли Давидович писав заповіді??

Конева кожне слово за Муркою повторила, а тоді, по хвилині, сказала: значить, порушення шостої заповіді не було, коли покарали смертю тих, що провинились. Мурка й Конева похитавши головою — відійшли.

У цьому році тварини працювали кожного дня важче,

як у минулому. Відбудова вітряка із тричі грубшими стінами, праця в колгоспі, виконування норм — все це вимагало небувалих зусиль. Інколи тваринам здавалось, що тяжче й куди більше годин у день працювали, як за часів Романова, та ще до того всього при менших приділах харчів.

Зате Нікітов кожної неділі, після проголошення нових наказів на наступний тиждень, показував листок із підрахованими доказами, що виробництво на хуторі збільшилось на двісті, а то й трисота відсотків. Тварини й не думали заперечувати, тим паче, що не пам'ятали відсотків виробництва перед революцією. Одне лиш на думці в них було: воліли б менше чисел на папері, а більше приділів у своїх коритах.

Від довшого часу, як колибудь, тварини не бачили Вісарйонова; він коли й виходив з дуже важливих причин з хутора, тоді робив це лише в супроводі своїх псів, але теж із чорним півнем, що йшов дещо перед Вісарйоновим; завжди зважи Вісарйонов мав промовляти, півень наче в ролі сурмача, на все горло піяв, закликаючи до тишини. Ось так сповіщав, що вождь говоритиме. Щораз у більшому відокремленні проживав Вісарйонов, навіть і в головному будинку перебуваючи в окремій кімнаті від решти свиней. Двері його постійно стерегли пси, а в середині кімнати два найстарші з дев'ятьох собак невідступно стерегли його й тільки під іхнім наглядом приготовляли їжу для Вісарйонова. Розпорядження кожної неділі передавав тваринам Нікітов, або інші свині, призначенні Вісарйоновим.

Вийшло й нове розпорядження, що в день народження Вісарйонова стрілятимуть з рушниці; всі зберуться у святковому настрої так, як у річницю революції. Говорячи про Вісарйонова, треба було обов'язково величити його титулами: «Наш вождь, товариш Вісарйонов»; «Батько всіх тварин»; «Терор для всього людства»; «Захисник овець»; «Приятель качок». Кожний раз, коли Нікітов говорив про Вісарйонова, котились йому рясно з очей слези зворушення — він із захопленням розказував про найвищі прикмети вдачі вождя, про його

неперевершений розум, про його повне любові для всіх тварин серце, і як воно вболіває над горем тих, що ще караються під гнітом людей. Усе добре, що трапилось на хуторі випадково, Нікітов пояснював, що це заслуга великого вождя, тому й кожен поступ при нім само-розумілий. Часті розмови курок, що покорились нормам несення яєць, були ось якого змісту: «Під проводом нашого вождя товариша Вісарйонова, я знесла аж п'ять яєць тільки в шістьох днях». А й корови, прийшовши напитися води із ставка, ось як прославляли його: «Завдяки найкращому в світі провідництву нашого вождя Вісарйонова, яка ж добірна свіжість води в нашему ставку». На найкраще з усіх звеличувань вождя здобувся поет Мінімов у своїй поемі:

Ти над нами, Вождю, ясним сонцем сяєш,
Про усі тварини, наче батько, дбаєш.
Гноблених людьми, ти приятель усіх...
Джерело ти щастя, благодаті, втіх!

Черева бо наші повні двічі в день,
Із вдячності тобі — пеан всіх пісень!
І тварина кожна — більша чи мала
В мирі спить, бо знає про твоє дбання.

Ти нас стережеш кожний день і ніч, ввесь час,
Ти єдиним Вождем — Вісарйонов наш!
Як прийде на світ синок мій — порося,
Перше слово в нього — це твоє ім'я!

Вісарйонов, прочитавши вірш, доручив написати його побіч заповідей тваринізму, а ще над віршем повісити його портрет, що Нікітов намалював.

У тому часі, коли рідко хто бачив Вісарйонова, він саме за допомогою посередника Химернікова, вів переговори з Пілсутовим і Федориковим. Справа торкалася продажу дерева для будови, яке вже від довшого часу задумував продати, бо було воно ще власністю Романова. Хоча Федориков більше зацікавився купівлєю,

Вісарйонов не міг рішитися; не могли прийти до порозуміння щодо ціни та ще й турбували його вістки, що Федориков зі своїми робітниками чи не задумують повалити вітряк і зайняти хутір. Найдужче дратувало Вісарйонова те, що він мав би переховувати Давидовича.

В літі, коли земля була в обіймах сонця, а на полях доспівала городина, знову трапилась жахлива подія: коли найменш тварини цього сподівались, довідалися, що три курки, за намовою Давидовича плянували вбити Вісарйонова, але голос совісти порадив їм до цього ганебного задуму признатись. Тож за ті гадки стрінула їх кара смерти, що й виконали пси. Після цієї події, для забезпеки, охорона Вісарйонова подвоїлась: цілу ніч навколо його ліжка лежали пси, а молода свинка Рожа перевіряла кожну іду, чи немає в ній отрути.

Останні переживання на хуторі спонукали Вісарйонова рішитись на продаж дерева Пілсутову. З того часу взаємовідносини між хутором Лисичівка й оселею тварин покращали. Навіть запляновано в майбутньому виміну продуктів, якщо зайде потреба в тому. Хоч тварини й не дуже довіряли Пілсутову, бож він був користолюбною людиною, але таки воліли його, як Федорикова, він бо, згідно з поголосками, потайки організував напад на їхній хутір. Крім того, дехто з них довідався від свиней, що Федориков знущається над своїми тваринами: голodom морить корів, знущався над конем, та що той від побоїв згинув, пса свого вкинув у піч, а то розважається, як піvnі до крові покусаються. Того роду чутки обурювали тварин на хуторі й вони лютували на негідника. В нестяжі домагались, щоби зробити напад на Федорикова, прогнati його та звільнити тварин із тяжкої неволі. Але Нікітов порадив, щоб не поспішали з помстою, а мали надію на стратегію вождя, товариша Вісарйонова.

У тварин ненависть до Федорикова зростала з кожним днем до невидережки. Вісарйонов, для запевнення, що йому також уже Федориков набрид, заборонив голубам злітати понад хутір Федорикова, кажучи, що

це є образою вождя мати будь-які торговельні зв'язки з ним. А тваринам наказав змінити їхній клич «смерть людям» на «смерть Федорикову»!

В кінці літа на хуторі довідались про ще інші, ймовірно, злочинні діла Давидовича. Нікітов розказував, що Давидович приходить потайки вночі й на ланах пшеници засіває бур'ян. А гусак признався, що помагав у тому злобному вчинку Давидовичеві; коли по деякому часі совість докучала йому, він покінчив життя самогубством, отруївшись ягодами. Нікітов далі переконував тварин, що Давидович ніколи не одержав медалі «Герой першої клясі», бо чейже очевидним було, яким боязном він себе показав під час битви під Коровицею в жовтні. Це лиш він сам розповсюджував брехливу пропаганду про своє геройство. Деякі тварини слухали Нікітова з недовір'ям, але, що він володів не абияким хистом переконувати, старшим тваринам здавалось, що, може, це їхня пам'ять завела...? Може справді Нікітovу краще знати?

Восени при найбільшому зусиллі й навантаженні працею в колгоспі, збираючи плоди з полів, тварини закінчили будову вітряка. Побороли всі перешкоди, включно зі злорадними вчинками Давидовича. Залишилося лише одне діло: збудувати рушійне приладдя у вітряку. Тож, за посередництвом Химернікова, рішили придбати його. Тварини, хоч і втомлені, але гордо ходили довкола вітряка, подивляючи свій шедевр праці. Так тріумфуючи, забули про всі свої невимовно тяжкі зусилля й труднощі, що їх доводилося стрічати при будові його. Тоді прийшов із своїми псами вождь і проголосив, що вітряк матиме назву «Вітряк імені Вісарйонова».

Два дні пізніше скликали тварин до головної клуні і там вони довідалися, що Вісарйонов продав будівельний матеріал Федорикову. Ця вістка просто приголомшила тварин. Вони з дива не могли вийти й дехто думав, що неправильно зрозумів повідомлення; бо Вісарйонов був чейже на ворожій стопі з Федориковим, а договори про продаж дров велися з Пілсутовим.

Відтак, без слова пояснення, продовжував вождь, що дружні відносини з Пілсутовим припинились. При тому не пожалів Вісарйонов нецензурних та образливих слів на адресу Пілсутова. Голубам і тваринам дав наказ змінити клич «смерть Федорикову» на «смерть Пілсутову». Ще й додав, що чутки про те, начебто Федориков погано поводиться із тваринами, перебільшені. Усі ті злосливі вістки, впевняв Вісарйонов, мабуть розповсюджував Давидович із своїми прихильниками, бо він не у Федорикова, а в Пілсутова переховується на Лисічівці.

Хитроці Вісарйонова всі кабани й свині сприйняли з великим захопленням. Саме тоді, коли Вісарйонов вів переговори з Пілсутовим, Федориков запропонував більшу кількість грошей за дрова, тож будівельний матеріал і Йому дістався; тим паче, що погодився платити готівкою, а не грошевим переказом, чого й вимагав Вісарйонов. А за гроші від Федорикова буде змога купити всякого роду рушійне приладдя потрібне для вітряка.

Після того, як Федориков забрав увесь будівельний матеріал, удекорований медалями Вісарйонов сів на підвищенні у клуні й наказав покласти гроші від Федорикова біля нього. Тоді тварини мусіли проходити одне по одному повз оті гроші, і вдвідляючись у них, подивляти хист вождя, ото як перехитрив він людей і прикметами свого ума придбав таку кількість гроша! На обличчі Вісарйонова променіло вдовolenня й гордоші з його проворності...

Але вже три дні пізніше приїхав на хутір з переляканим виглядом Химерніков, з поспіхом вбіг до головного будинку і сповістив свині, що стерегла разом із псами дверей кімнати Вісарйонова, що гроші Федорикова були підробкою. Значить, Федориков дістав дрова ні за що... Знову людина перехитрила тварину! На цю вістку Вісарйонов проголосив «смерть Федорикову! Також закликав усіх намагатися схопити Федорикова живим і тоді його за кару в кип'ятку зварять. Але не лише лиxo із грішми він заподіяв; таки щораз

частіше приходили чутки, що він готує атаку на їхній хутір і колинебудь можна його сподіватися під воротами хутора.

Вісарйонов негайно пустив голубів, як мирових вісланників до Пілсутова, благаючи його, щоб він поспішив із поміччю, якщо на те потреба буде. Ale Пілсутов з образливою лайкою на адресу Вісарйонова голубів прогнав.

Уже на другий день раннім ранком Федориков і його п'ятнадцять чоловік з'явились під воротами хутора. Відважно вийшли всі з хутора на зустріч Йому, проте цим разом не було так легко, як колись відбивати наступ Романова. Тепер кожна людина мала рушницю, то й безупинно сипались вистріли на звірят-захисників і зразу поранили більшу кількість їх. Не помогали зусилля Добрилова й заклики Вісарйонова до наступу, бо тварини намагались забезпечитися перед пострілами людей. Таким чином, нашвидку пасовисько й вітряк був у руках Федорикова. Зі своїх сковищ спостерігали тварини, як два чоловіка велетенськими молотами старалися розвалити стіни вітряка. Якби Пілсутов не відмовив помочі, може могли б вони ще врятувати вітряк. На жаль, так воно не було. Ударі молотів об стіни вітряка дужчали, але Вісарйонов потішав свою залогу, що люди не суміють розвалити їх, бо вони на цей раз тричі грубші. «Будьте хоробрі, товарищі!» — гукав Вісарйонов. Тільки Молчазніков не довіряв байдорим словам вождя, бо приглядаючись уважно до того, що люди робили, бачив, як вони провертіли діру в підвальні вітряка й проклали туди довге дуло. Молчазніков зразу догадався в чому справа й попередив залогу: — Дивіться, товарищі, зараз люди покладуть туди вибухову речовину. — Ще не притихли слова Молчазнікова, як пронісся гучний вибух; усі тварини припали ниць до землі, а голуби злетіли у висоти.

Коли затих вибух, із цього місця, де ще так недавно стояв вітряк, підносилися хмари чорного диму, а коли щезли під сильним подувом вітру, тоді з ними щез і вітряк... Розпач по втраті вітряка перемогла страх і всі,

як один, вийшли зі своїх криївок, кинувшись у нестямі на ворога. Ох, і була це жорстока боротьба! Люди безпощадно стріляли до тварин, багато з них поранивши, а корова, три овечки та ще й три гуски загинули в запеклій битві. Та це не спиняло завзяття поранених, вони напроти пострілів наступали з дрючками. Добрилов частував людей своїми могутніми ударами копит, Конєва йому помагала, корова рогами колола, а пси кусали людей в ноги. Один із псів Вісаріонова кинувся на помічників Федорикова, й ті в переполосі з болем від покусань почали втікати. Побачивши, що люди втікають, Федориков дав наказ відступати. За втікачами вслід погнались розлючені тварини.

І цим разом тварини перемогли. Правда, не було ні одного із тих, що залишились в живих, аби не спливав кров'ю від поранень з пострілів. Навіть Вісаріонов, що був позаду, мав зранений хвіст. Проходячи біля мертвих друзів, звірята сумово зупинялися, щоб звернути на руїни вітряка; в мовчанні похиляли голови, бо й не вірилось їм, що ось на цьому місці поклали стільки мозольних трудів, стільки даремної праці, зчаста в голоді... А то у кількох хвилинах повернулось усе внівець, бо навіть і підвалини знищено дощенту. Тепер виглядає все так, як би тут і вітряка ніколи не було, тільки каменюки порозкидувані в безладді.

Коли, покинувши місце вітряка, доходили тварини до майдана, назустріч їм вийшов Нікітов. Його, до речі, ніхто й не бачив під час битви. Променюючи від вдоволення, привітав він тварин, заки мали вони змогу з розпитати в чому справа. Раптом пронісся вистріл з рушниці біля пропора.

— З якої причини стріляють з рушниці? — запитав здивовано Добрилов.

— Для прославлення нашої перемоги! — з неприхованим задоволенням відповів Нікітов, при тому й підстрибуючи час від часу.

— Якої перемоги? — пригноблено запитав Добрилов, похилив голову та глянув на зранену задню ногу й на

коліна, з яких постійно спливала кров.

— Ти питаєш, яка перемога? — подразнено, пискливою голосом відозвався Нікітов. — Чи не прогнали ми ворога з нашої землі?

— Ale ж вони знишили нам вітряк. Ми ж його два роки з таким великом зусиллям будували, — продовжував Добрилов.

— Товариші, гей, товариші. Ну, і що такого?! Ми ще спроможні шість таких вітряків збудувати. Чи не важніше те, що ми прогнали тяжкого ворога з нашої землі? Тут напали на нас погані люди, хотіли забрати нам нашу землю, але завдяки провідництву нашого доброго вождя, товариша Вісаріонова, оборонились ми, захищаючи відважно кожну п'ядь нашого хутора.

— Ale ж ми нічого не здобули, а втратили друзів і вітряк, — відповів потурбовано Добрилов.

— От, друзі — товариші, ви не розумієте, про що йде, наша перемога, не важливо яким коштом здобута, в тому, що ми прогнали звідси людей, — заявив гордо, ехидно всміхаючись Нікітов.

Кульгаючи, відходили тварини до своїх приміщен, тільки щораз мусіли зупинятися, бо біль був нестерпний. Зранена нога й коліно Добрилова дошкульно боліли. А коли прийшло на гадку, що треба буде запрягти себе до тяжкої праці для відбудови вітряка, почав і свій вік відчувати — отих одинадцять років життя; відчував бо, що м'язи не ті, що колись були, та що сила слабшає.

Враз поглянули тварини на головний будинок, бо звернуло їхню увагу лопотіння пропора; тут же й почули сім пострілів з рушниці, а тоді наступила промова Вісаріонова. Він прославляв усіх за хоробрість у битві. Таким чином мимохіті були під враженням великої перемоги.

Поховали всі жертви, що згинули в битві, поховали з великими почестями; Коневу й Добрилова запрягли до воза, на якому лежали вбиті друзі. Зперед похорону йшов Вісаріонов. Чергові два дні призначено на урочистості — були там промови, співи, вистріли з руш-

ниці та окремі приділи для всіх: по два яблука для тварин, по дві пригоріщі зерна для кожної птиці та по три сухарі для псів. Ясно, що псів Вісарйонова нагородили ще й іншим приділом... В тому ж часі Вісарйонов проголосив, що ця боротьба називатиметься «Битва під вітряком». Для хоробрих, що безстрашно боролись, створено «Орден червоного прапора», і саме ним Вісарйонов прикрасив свої груди, побіч двох раніших орденів. Переживаючи вроčистості перемоги, забули всі про неприємності, що їх заподіяв Федориков, коли за дерева сплатив підробленими монетами.

Декілька днів після святкувань, кабани знайшли в пивниці головного будинку велику скриню з пляшками горілки. Колись вона належала Романову, та він, утікаючи, покинув її. В ту ніч з головного будинку доходили до тварин голосні співи, навіть можна було чути, як кабани та свині переплітали свої пісні рядками з гімну «Тварини всіх країн». Враз тварини запримітили, як ото з головного будинку вийшов задніми дверима Вісарйонов; на ньому була куртка Романова й він бігав разів декілька довкола дому. Тому, що вже було близько дев'ятої години вечора, ніхто не бачив виразу його обличчя, але він швидко пробігав, тим то й можна було додуматись, що його щось турбує. Побігавши довкола майдану, він знову зайшов додому, але цим разом передніми дверима, бо там уже ждали на нього його пси.

Раннім ранком, коли сім'я тварин відходила — хто на поле, хто на будову вітряка, хто до колгоспу, з дива не могли вийти, що в головному будинку запанувала така гробова тиша; ні кабана, ні свині, ані поросят не було видно. Аж після десятої години ранку вийшов Нікітов, похитуючись й ледве переступаючи з ноги на ногу; очі його в якомусь отупінні, хвіст нерухомо повис, з усього видно було, що Нікітов погано себе почував. Хрипким голосом скликав він тварин на майдан, щоб поділитися жахливою вісткою, мовляв є всі признаки, що вождь Вісарйонов смертельно хворий. Тварини відповіли Нікітову спонтанним виявом жалю, питаючи, чи не могли

б у чому прислужитись, щоб його здоров'я покращало? Відтак пішла гутірка, і стали перепитувати себе, яке ото життя буде без проводу вождя? Вистелили довкілля будинку соломою, щоб не було чути, як ітимуть, стукоту, щоб Вісарйонов міг відпочивати. Лише сповільненим кроком і то тільки з конечності ходили біля головного будинку, обережно ступали й жалісно поглядали на будинок. Проїшло днів декілька й тварини довідались, що й тут вина Давидовича, бо якимось чином вдалося йому всипати отруту в іду Вісарйонова. Після декількох годин прийшов Нікітов і проголосив нове розпорядження: силою свого авторитету вождь забороняє пити алькоголь, а хто не послухає того закону — наражається на кару смерті.

Під вечір стан здоров'я Вісарйонова покращав, а на другий день довідались від Нікітова, що вождь виджує. Пополудні повернувся він уже до своїх нормальніх обов'язків. Кожного дня приходили дальші новини, а ось сьогодні довідались в хуторі, що Вісарйонов за поміччю Химернікова купив у Волгограді книжку з приписами на виріб пива та горілки. Тиждень пізніше вождь дав наказ виорати й засіяти ячменем луг за садком. Це місце призначено раніше на відпочинок для старших віком тварин. Тепер під наглядом, мусіли тварини дбайливо вирощувати ячмінь, а про місце відпочинку, говорив Нікітов, довідається пізніше. Вождь, мовляв, своєчасно передумає оте питання.

Після того, як засіяли на лузі ячмінь, пішли робочі тварини до приміщень на належний відпочинок. Та не судилось їм у спокої спати, бо трапилось таке, чого ніхто не міг собі ніяк вяснити. Близько дванадцятої години ночі почули голосний грюкіт, а прокинувшись, усі вийшли з їхніх приміщень, щоби провірити, що такого трапилось. Ніч була місячна, ясна, тож не було трудно бачити, як біля клуні, при стіні, де були виписані заповіді тваринізму, лежав на землі Нікітов, а побіч поламана драбина й порозливана фарба. Вслід за згуртованими прибігли пси, обступили навколо нього, а коли Нікітов прочуняв, повели його до головного бу-

динку. Ніхто із решти тварин не міг додуматися, в чому справа, лих поглядали одне на одного мовчкі і час від часу похитували головами.. Тільки один Молчазніков про все знат і на вус мотав, але ні кому не казав; він же всіх, як завжди, оминав, та ні з ким не говорив, хібащо одного Добрилова, побачивши, поздоровив. Декілька днів після тієї дивної нічної події, Мурка, проходячи біля стіни, де записано заповіді тваринізму, запримітила, що ще одну заповідь либонь невірно завчила; була певна, що змістом п'ятої заповіді було: «Не дозволяється тваринам пити алькоголю!» Значить, Мурка тоді переочила останнє слово речення п'ятої заповіді, що ось тут виписана: «Ні кому з тварин не дозволяється пити алькоголю надміру».

IX

На ногах рани і розбите коліно Добрилова не гойлися, щобільш, коліно опухло, а з рані час від часу витікала кров. Але, до речі, не було й коли Добрилову відпочивати, бо вже чергового дня після відзначення перемоги почали знову будову вітряка. Добрилов зразу ж пішов на роботу, переборюючи міцний біль. Слухняний наказом Вісарійонова, не захотів ні одного дня вжити на спочинок для видужання. Тільки увечорі стиха призначався Коневій, як рана дошкульно й безупинно болить. Вона ж прикладала до його рани всяке лікувальне зілля, раніш пережувавши його належно. І Конева і Молчазніков були стурбовані його здоров'ям, дораджували, щоб за собою глядів і відпочивав, бо це конечне для підлікування ран. Але дарма, він і слухати не хотів. Його ціллю було, доки ще піде через свій вік на відпустку, побачити вітряк у показному зростанні. Він знат дуже добре, що тільки його незвичайна сила й витривалість можуть до того причинитись. Тому Добрилов спішив, не марнував ні однієї хвилини, хоч би на невеликий спочинок чи лікування ран; сподівався, що

вік емеритури недалеко, й нишком mrіяв про закуток, де міг би спокійно зі своїм приятелем Молчазніковим поговорити. Зразу ж після революції завели з ініціативи Маркова закон, що коням і свиням належиться відпустка після дванадцяти років життя; для корів — після чотирнадцяти, пасм після дев'яти, овечкам після семи років життя, а для курей і гусок — після п'яти. Тож прислуговує їм стареча пенсія у відповідних межах. Тепер же, коли площу під будову старечого дому призначено для засіву ячменю — запляновані Марковим закони на забезпечення старечих років тварин стали безпідметні... В тому питанні доходили до тварин всякі поголоски про нове місце відпочинку. Хтось здогадувався, що в кутку великого пасовиська обгороженого парканом, буде оте приміщення для нездібних до праці тварин. Дванадцяті уродини Добрилова будуть уже в наступному році під кінець літа; ось чому він поспішав, щоб до того часу причинитись до поступу побудови вітряка.

Тим часом будні життя були не легкі. Зима надійшла з іще лютішим холодом, як торік. Та куди дошкульніше відчували тварини брак харчів. Приділи знову зменшили; звичайно, це не стосувалось приділів для кабанів, свиней та псів. Причину зменшення приділів харчування Нікітов ось пояснив: запотребування більшої кількості конечне для умових робітників, тому й неможливо за принципами тваринізму керуватись рівноправністю. Тут же додав, що недостатки — тимчасове явище, насправді бо нестачі немає, а тільки здержано та зменшено деякі приділи для забезпечення стану присів. При тому ще й пригадував, що в порівнянні з тим, як жилось їм за часів Романова, тепер без сумніву краще, все таки мають більше приділів сіна, соломи, питна вода чистіша, працюють для себе, а не для паразита людини, й тому неважливо, скільки годин праці в день. Та й менше хворіють, бо живуть у більш гігієнічних умовах, як і блохи менше їм докучають. Слухаючи оту мову Нікітова, тварини не мали іншого вибору, як примиритися з обставинами, бо після всіх отих стра-

хітливих переживань, що заповняли їхні будні, просто забули, як ім жилося за часів Романова. При повсякчасному голоді й пам'ять не служила вже як слід. Знали тварини лише одне — чітко усвідомлювали дійсність щоденності: тяжку працю і постійний голод, а спочинок був тоді, як спали. Єдина різниця в іхнім житті, про яку ім завжди Нікітов нагадував, це те — начебто тепер вони вільні, бо не працюють для ворога-людини.

Надійшла осінь, чотири льохи майже в один час привели поросят, а всіх їх разом було сто тридцять одне. Тому, що речником продовжування роду свиней був лише Вісаріонов, видав він нові приписи щодо приготування умов для новонароджених. Отож він наказав закупити все потрібне для будови школи поросятам, але покищо велів ім приходити до головного будинку і там в одній з вільних кімнат, навчав їх писати й читати. В садочку й на леваді відбувались фізичні вправи в абсолютному відокремленні від решти тварин — малят. Вісаріонов строго заборонив поросятам бавитися з іншими малими тваринками, а також новий установив закон: важливим у ньому було те, що всі інші тварини мусять поступатись місцем, коли кабани, свині чи поросята йдуть дорогою, стежкою або лугом. Усі мусять підождати аж свиня пройде. Також увесь свинячий рід кожної неділі носитиме червону стрічку на хвості. Всі оті найновіші настанови й новий закон прийняли тварини без найменшого спротиву.

Цього року стан харчування на хуторі вже не погрішувався. З кожнодennimi приділами мусили тварини погодитись, а там звикли до них. Але інші проблеми виринали, а саме: почав дошкульно відчуватись брак грошей, бож видатки пов'язані з будовою нової школи для поросят збільшилися, а також прибув чималий видаток — потреба придбання необхідних машин для вітряка. Загалом причин на потребу грошей було більше й більше з кожним днем; була потрібна й оліва для освічування лямп і свічок не доставало, також і цукру для Вісаріонова; всім іншим свиням вождь заборонив споживати цукор, щоб не потовстіли надмірно.

Для здобуття всіх отих конечних грошевих засобів, почали свині продавати сіно й картоплю, а курям доручили зносити по шістсот яєць у тиждень, бо на них було найбільше запотребування у Волгограді. Забираючи від курок стільки яєць, майже не залишали потрібної кількості для висиджування курят. Надпрограмове випродування з хутора спричиняло те, що вже колись зменшенні харчові приділи в січні, ще більше зменшували в лютому. Також заборонив Вісаріонов освітлювати приміщення, де проживали тварини, щоб таким чином заощадити оливу. Зменшування приділів іди позначилось і на вигляді тварин; тільки на свинях недобору не було видно, навпаки, вони почали прибувати на вазі. Одного дня, під кінець місяця лютого, паході смачної іди розплівались із кухні головного будинку по всьому майдані і доходили до голодних тварин, які жадно любувались запахом, що розбуджував уяву і насолоджував смак. Дехто з них відчув у запаху ячмінь і сподівався, що дещо ім дістанеться зі звареного ячменю; на жаль, сподівання завели їх...

А на мітингу довідались про нові вимоги вождя: мусять зорати більшу кількість поля, яке розлягалось за садом, щоб засіяти ячменем. Щойно після деякого часу довідались тварини, що кожна свиня одержує день-у-день з ідою кварту пива, а Вісаріонов аж пів гальона; мовляв, пиво також конечне для розумових робітників.

Із дня на день умовини життя на хуторі мінялися. На жаль, не на краще. Коли ж приходили найгірші труднощі, тоді злагіднювали їх промовами. У таких промовах пригадували, як тяжко жилося за часів Романова, тому годиться тепер радіти, що неволя проминула і, що вже доля тварин на вищому поземі. Після промов співали ще більше пісень та похвал на честь життя під прaporом тваринізму. Водночас наказав Вісаріонов, щоби раз у тиждень відбувались демонстрації — спонтанні паради для відзначення перемоги над людьми. В призначенному вождем речені всі тварини, по-військовому ставали в ряди і, виструнчившись, ходили довкола майдану. Попереду йшли свині, перед

ними в невеликій відстані крокував півень, за свиньми йшли коні, з черги корови, овечки, а в кінці кури й качки. Добрилов і Конева несли прaporи й транспаренти з написами: «Хай живе вождь, товариш Вісарйонов». Коли вже пройшли разів декілька довкола майдану, зупинялися перед головним будинком, а молодий поет Мінімов читав поеми, що прославляли вождя. Після мистецького читання, Нікітов звітував про зрист продукції харчових припасів. Пострілом з рушниці кінчали параду. Найвірнішими прихильниками паради були овечки; вони завжди своїм «... двоноге зле-е-е», заглушували будь-яке дорікання тварин, коли в холодні дні мусіли вони стояти й слухати промов. А коли хтось нишком натякнув, що паради набридли, тоді овечки ще голосніше репетували. Але з часом і до парад почали звикати, як і до багато чого перед тим, бо й у промовах підкresлювали, що вся дошкульна теперішня праця звінчається добробутом і вільним життям без людини. Пісні, марші, бундючне піяння півня, лопотіння прaporів і постріли з рушниці — все це разом помагало відвертати увагу від голоду, заглушувати спротив порожніх кишок.

В місяці квітні Хутір тварин перейменували на Республіку, а це привело до конечності вибору президента Республіки. На таку гідність не мали нікого відповідного, крім єдиного Вісарйонова, тому й усі його одноголосно вибрали. В тому ж дні Нікітов заявив, що найшли нові документи, з яких довідались ось що: Давидович був співучасником Романова не лише в першій і другій битві, але був він і провідником у всіх починах, що мали на меті знищення тварин і хутора. А оті рани на його спині і кривавлення не були, як здавалося тваринам, від пострілу рушниці Романова, а від покусання Вісарйонова; це так вірний всім тваринам вождь кинувся на Давидовича — східного зрадника, і, в обороні громади, безпощадно покусав його. Хто ж із тварин буде далі під враженням, що Давидовича ранили постріли Романова — такий не гідний громадянин Республіки, а зрадник. Після такого проголо-

шення, ніхто із тваринної громади не пробував більш відтворити в пам'яті ту жахливу битву...

Після декількох років, в середині літа повернувся до тваринної Республіки ворон Мойсеєвич, продовжуючи, як і колись, розказувати, що десь по той бік чорної хмари є гора солодощів, а довкола неї левади вкриті соковитою конюшиною. Там, на тій горі й леваді, колись усі тварини знайдуть безконечне щастя й благенний спокій для відпочинку. Багато тварин повірило йому; це сповняло їх надією, що колись, кудись туди підуть і отримають нагороду, за якою роками тужили; зокрема, соковита конюшина ввижалась ім. Про що розказував ворон Мойсеєвич, нічогісінько не вірили свині; тому й без надуми заперечували казки ворона, називаючи їх брехнею. Та не обійшлося тут і без парадоксу, бо саме в той час, як висмівали ворона, дозволяли йому перебувати без обов'язку праці на хуторі, ще й давали значний приділ харчу й пива щоденно.

Коли вже рани на Добрилові загойлися, він почав іще дужче як коли-небудь працювати. До речі всі його супутники працювали, як ті раби, при будові вітряка; крім робіт над відбудовуванням його, будували ще додатково школу для поросят. Інколи цілоденна робота, при наявному браку харчів, ущербъ обезсилювала тварин. Тільки Добрилов ніколи не нарікав, працюючи без упину, але коли хто зблизька придивився, то бачив, як його шерсть стала не та, що колись була; він значно схуд і зчаста сповільнював ходу. Дивлячись на нього, Конева потішалась надією, що його здоров'я поправиться, коли весною трава зазеленіє й голод більше не дошкулюватиме... А тим часом, не раз дивлячись на Добрилова, Конева просльозилася.

На жаль, весна прийшла та зміни у вигляді, взагалі, у стані здоров'я Добрилова не принесла; колись його потужна сила слабшла й він часто виключно своїм завзяттям та силою волі довозив каменюки на горбок вітряка. Вже й голос його почав заникати, і своє «я працюватиму ще дужче», хібащо тільки шепотом міг

висловити. Не раз Молчазніков і Конева намовляли його, щоб таки сповільнив темпо праці, і щоб задумався над своїм здоров'ям, проте він і далі не звертав уваги на їхні попередження; відповідав, як звичайно, що мусить вивезти потрібну кількість каменюк для будови вітряка, закі піде на пенсію.

Під кінець літа пройшла близкавицею, по всьому хуторі, вістка, що занепокоїла кожну тварину; оце голуби, злітаючи понад майдан, репетували: «Добрилов упав, Добрилов упав, лежить під горбком вітряка й не може більше встати». І справді Добрилов, як вивозив віз, навантажений каменюками, на горбок, упав і з бесилля не був спроможен встати. Майже всі жителі хутора, крім свиней, вибігли на місце, де на траві немічно лежав Добрилов; великі краплі поту вкривали все тіло його і він навіть підвисти голови не міг. Його очі були напіввідкриті, а з уст витікав струмочок крові. Конева в розпущі припала до нього і зворушену питала, що йому трапилось.

— Це мої легені, це вони мені так дошкульно болять, не можу віддихати, — по хвилині додав стиха, висилуючись над кожним словом.

— Та це пусте, що я зле себе почиваю, — продовжував. — Найважливіше те, що ви вже без мене зможете кінчати будову вітряка; чималу кількість каміння вивіз я на горбок і воно жде на ваші руки. Я й без того зближаюся своїми роками до пенсійного віку і признаюсь, що останньою порою ждав уже на той час, коли спочину на пенсії, щоб час від часу спокійно поговорити з Молчазніковим.

— Ми мусимо когось із свиней кликати на поміч Добрилову, — хвилюючись говорила Конева. — Спішіть хто до Нікітова й розкажіть, що трапилось.

Усі подались до головного будинку, тільки Конева й Молчазніков залишились біля Добрилова, відганяючи докучливі мухи від нього; Конева стирала холодною травою піт і кров, що постійно стікала з його уст.

Щойно за півгодини з'явився, йдучи повільною хodoю, Нікітов. З виразом співчуття сповістив, що

вождь, товариш Вісаріонов, дуже стурбований вісткою про нещасливий випадок найвірнішого працівника. Вождь, говорив він, переживає недугу Добрилова і вже поробив старання, щоб послати його до шпиталю у Волгограді. Там ветеринари поможуть йому успішніше, як ми тут на хуторі. На вістку про те, моторошно стало, бо крім Мілочки й Давидовича, ніхто досі не покидав хутора. Через півгодини Добрилов зібрал останки своїх сил і пошкандивав до стайні; там уже заздалегідь Конева й Молчазніков вистелили йому постіль свіжою соломою.

Два наступні дні Добрилов пролежав. Свині передали йому ліки — оті, що найшли в скрині Романова. У вільні хвилини від праці Конева була невідступно біля Добрилова й доглядала, щоби він приймав ліки двічі в день. Вірний друг Молчазніков стояв біля нього з похиленою головою і час від часу відганяв настирливі мухи. Добрилов, у свою чергу, розказав їм свої задуми — як це він мріє, щоб пощастило видужати й відпочити на пенсії в кутку великого пасовиська. Там він присвятить увесь свій час на вивчення решти букв алфавіту, бо досі за тяжкою працею не було як.

На жаль, Конева й Молчазніков мали змогу перебувати біля Добрилова тільки вечером. А віз, що мав його забрати до шпиталю, приїхав перед днем, тоді як усі тварини під наглядом свиней в колгоспі пололи ріпу. Враз побачили, як Молчазніков, що завжди повільно ходив, тепер щосили біжить і на все горло репетує, щоб усі поспішали чим скорше на майдан, бо Добрилова забирають. До речі, це вперше бачили Молчазнікова таким неймовірно сквильзованим. Його надмірне переживання підкresлювало важливість приводу до поспіху. Не чекаючи на дозвіл свиней, усі покинули працю й переганяючи одне одного бігли на майдан. Там же біля головного будинку побачили віз, а побіч людину з східним виразом обличчя. Стаяня Добрилова була вже порожня. Тварини товпилися коло воза й жалісним голосом прощаючи Добрилова: «Будь здоров, скоро повертайся, до побачення, Добрилов!» Та враз сердитим

голосом перебив те прощання Молчазніков, що нервово вистукуючи копитом об землю, вигукував:

— Ах, ви дурні! Ой, які ж ви дурні! Всі безмежні дурні! Чи ж не бачите напис на возі і чи не розумієте, що він означає??!

Мурка підійшла ближче воза й намагалася літеру за літерою відчитувати, але Молчазніков нервовим помахом відштовхнув її набік і почав із хвилюванням уголос читати: «Алік Сімонов, власник різні коней, продавець шкір і мелених костей, продуцент консерв для пісів і котів».

— Чи ви розумієте, що це значить? Що той напис говорить? Таж отої чоловік забирає нашого Добрилова до різні! — все дужче хвилюючись, говорив Молчазніков.

На те пояснення Молчазнікова пронісся спонтанний крик обурення й лементу — тварини голосили й бігли за возом, що вже від'їджав у сторону головної брами. Конева пропхалась наперед і кликала: — Добрилов! Люблій Добрилов! Вийди, вийди, тікай щосили, чуєш, утікай чим швидше! Тебе везуть на смерть! Тебе не везуть до шпиталю! Утікай! В унісон з її розпачливим благанням — усі тварини закричали «УТИКАЙ!»

І саме в цю хвилину крізь мале віконце явилось обличчя Добрилова. Добрилов почав копитами штовхати об зачинені двері, стараючися провалити їх, та дарма, вже не було в нього тієї сили, що колись. Почувши стукіт копит, візник потягнув своїх коней за вуздечку й вони побігли галопом. Ще підбігала вслід за возом Конева й інші — чули вони, як Добрилов кіпав об двері, а проте стукіт усе більше слабшив, поки зовсім не затих. Тоді в розпуці почала Конева й її супутники благати запряжених коней, щоб вони зупинились, аби не везли брата на смерть: — Товариші, товариші, не чвалуйте, зупиніться, благаємо вас, зупиніться, не везіть свого невтомного й відданого праці брата на смерть, на ганебну смерть!

Але дарма, нерозумні коні не знали мови тварин, вони лише по-рабськи слухали батога і ще дужче прискорили чвал.

Із кожною хвилиною віз щезав з очей тварин... Утратила його з заплаканих очей і Конева. Вже більш не доглядіти обличчя Добрилова з-за вікна й не побачити ім його ніколи...

Після трьох днів від того незабутнього нещасливого дня, приніс Нікітов тваринам сумну вістку. Розповів він, що Добрилов, хоч і мав добірну опіку в лікарні, згинув. Його ж останніми словами при кінці життя були: — «Вперед, товариши! Вперед, в ім'я революції! Хай живе товариш Вісаріонов, наш великий вождь! За Вісаріоновим завжди правда!» Відтак, продовжував Нікітов, у слізах висловив жаль, що не може побачити вже вітряка. Та ще й додав Нікітов, як важко він начебто пережив розлуку з Добриловим, і як ця подія в лікарні зворушила його; при тому поясненні Нікітов аж просьлизився.

З великим жалем і глибоким смутком слухали Нікітових слів тварини. Просто не хотілось вірити, що вже ніколи не побачать Добрилова, не одне з них нишком похлипувало. Конева ж у полоні розпуки похилила голову й плакала, тяжко зідхаючи, плакала... Нікітов замовк і проникливо позирав на кожну тварину, а тоді почав розмову на іншу тему:

— Дійшли до мене, товариши, чутки, що дехто з вас неправильно думав, начебто Добрилова взяли до різні. Хтось бо з вас запримітив отої напис на возі, в якому повезли Добрилова. Мушу вам вяснити, що це ветеринар недавно купив отої віз і не встиг перемінити напис на возі колишнього власника — різника. Просто важко повірити, що між вами є ще такі нерозумні! Як можна сумніватись у великородності нашого доброго вождя! Таж ясно, що вождь не менше за вас переживав недугу Добрилова й не висилав би його на смерть. Хто посмів перед вами розповсюджувати такі злобні вістки, той, мабуть, співпрацює з Давидовичем. Ви ще таки не знаєте свого великого вождя, товариша Вісаріонова. Таж він не пожалів коштовних ліків, щоб тільки вилікували Добрилова. Це ж він наказав, аби хворим Добриловим опікувались найбільш старанно.

О, так, це товариш Вісарйонов доручив відставити Добрилова до лікарні й дати йому опіку лікарів-ветеринарів. Вождь Вісарйонов і досі переживає втрату Добрилова!

Останні пояснення щодо опіки в лікарні над Добриловим злагіднили в серцях тварин смуток і жаль за ним. Повірили, що загибаючи Добрилов мав вигоду та дбайливу опіку. Тільки Молчазніков не проявив на своєму обличчі зміни настрою. Він лише без виразу вдивлявся в землю.

Найближчої неділі після загину Добрилова прийшов Вісарйонов на мітинг; у своїй похвальній промові передав свій жаль за Добриловим і запевнив усіх, що з великою пошаною згадуватиме його. Який жаль, що його тлінні останки не змогли привезти на хутір, щоб із належними почестями його поховати! А все ж він наказав, щоби свині поклали вінок з найкращих квітів на його гріб у Волгограді. Також повідомив Вісарйонов, що за декілька днів свині заплянували влаштувати поминальний бенкет саме в пошану Добрилова. Свою промову закінчив Вісарйонов словами Добрилова: «Я працюватиму ще дужче і товариш Вісарйонов завжди правий!»

Відтак порадив Вісарйонов, щоби з пошани до пам'яті Добрилова, кожна тварина присвоїла собі його слова у відношенні до праці й пошани до свого вождя, зокрема оті два останні речення, щоб стали кличем у щоденності життя тварин. Тоді Добрилов буде жити завжди з нами! — сказав він.

У визначений день поминального бенкету, приїхав з Волгограду на хутір віз. Що такого в ньому було, ніхто не зміг доглянути, бо закривала його повністю велика плахта. Упродовж вечора й цілу ніч долітали з головного будинку до приміщень тварин голосні пісні. Відтак гучні пісні перейшли над ранок у сварку, що закінчилась брязкотом побитого скла. Наступний день приністишу, а з головного будинку нікого не було видно. Пізніше тварини довідались, що якимось чином свині роздобули гроші, такі потрібні для купівлі приладдя,

щоб полегшити працю в колгоспі, але ті гроші не призначали на приладдя, а закупили у Волгограді горілки; саме повні скрині її візник привіз учора на возі, вкритому плахтою.

X

Пори року чергувались, роки минали й не одну тварину з хутора зі собою забирали... Прийшов той час, що вже не залишилось багато з-поміж тих тварин, які пам'ятали б життя на хуторі перед революцією, хібащо Молчазніков, Конева, ворон Мойсеєвич та декілька свиней.

Коза Мурка згинула і пси Белов, Джесов, Пінков також відійшли. Хтось доніс, що Й Романов помер десь у старечому домі на другому кінці країни. Давидовича давно вже призабули, а Добрилова, крім Конової й Молчазнікова, ніхто вже й не згадував. Познаки пізньої старості виявляла Й Конева; її кості ламав ревматизм, очі постійно слізили. Вже минуло два роки, як їй належалось відійти на пенсію, але ніхто й не згадував про те, а вона терпеливо ждала і хоч-не-хоч виходила на працю в колгоспі. До речі, ні одне із тварин належного пенсійного віку, не діжалось відпочинку на приобіцяному клаптику пасовиська; хоч і про нього колись по революції говорили, та про пляни наділення цього клаптика пенсіонерам Вісарйонов призабув. Вождь Вісарйонов був уже дорослим кабаном, а Нікітов так потовстів, що міг тільки з не абияким зусиллям розплющувати очі. Один Молчазніков не змінився, немов над ним і час сили не мав, чи може щадив його...? Проте, від смерті Добрилова він став ще більш непривітним і мовчазним. Крім Конової, він ні з ким не вітався. Проходив біля свиней і кабанів, недобачаючи їх.

Кількість тварин на хуторі збільшилася. Багато тварин народилось після революції. Подія революції для них була лише далекою історією, переказуваною на

мітингах. А тварини, що їх купили, навіть і не чували про революцію, доки не прибули сюди й тут уже довідалися про неї. Крім Коневої, було ще троє молодих коней здорових, охочих до праці, добрих товаришів за законами тваринізму, тільки безнадійно дурних. Їхні обмежені уми не були спроможні вивчити азбуки поза букву «Б». До речі, й тільки таких Вісаріонов доручував купувати. Читання було обов'язкове тільки для свиней. Молоді коні радо приймали всі накази Вісаріонова і його пояснювання революції й законів тваринізму. Та найбільше любили слухати Коневу; правда, були поважні причини сумніватися, скільки із прослуханого зрозуміли вони, бо вираз обличчя говорив, що очі шукають за доброю пашою...

Хутір уже під цю пору був багатіший, краще зорганізований, також обсягом поширеній, бо аж два куски поля закупили від Пілсугтова. Будову вітряка нарешті закінчили. Придбали й машину для мелення соломи, багато нових будинків добудували. Хоч вітряк і не випродуковував електрики, як це Давидович плянував, але молов зерно, а це влегшувало працю тваринам і приносило добрий заробіток. По деякому часі почали будувати новий вітряк, який уже мав би належне приладдя для рушійної електричної енергії. Одне лиш не змінилось — як і колись, норми праці були ті ж самі, інколи не під силу до виконання. Полегші у праці, про що колись Давидович говорив, вітряк не приніс. Крім того, що молов солому, вигоди про яку мріяли, будуючи вітряк, не було, приміщення тварин були далі не освітлені, теплої води ані холодної в стайннях не було, і працювали не три дні в тиждень, але кожен день, крім мітингу в неділі. Всі теорії Давидовича Вісаріонов заперечив, як ворожі доктрини тваринізмові, а проголосив, що справжнє щастя приносить лише тяжка, завзята праця і скромне життя.

Хоч і хутір став більш самовистачальним і мав більші припаси харчів, чомусь цього не було пізнати по вигляду тварин; вони, як і раніше, відмінно від свиней, були худі. В цьому була безсумлінна причина недостачі їди,

оскільки більшу кількість приділів харчу видавали свиням і псам, мовляв, іхні заслужені апетити цього вимагали... Виправдання того завжди було одне й те саме: свині працюють на урядових і начальних постах, а це вимагає більшого розумового зусилля. Нікітов пояснював свої й свиней обов'язки організацією всього хутора, та наглядом над усіма ділянками життя в хуторі задля добра і безпеки тварин. Словом, у свиней була така праця, що тваринам з обмеженим знанням ніяк її зрозуміти, зокрема термінологія обов'язків, як от у звітуванні, чи меморандуми, книговодство. До цього ще додав Нікітов, що він перевантажений і таємними розвідчими справами, які вимагають багато уваги. Також записує безліч сторінок паперу звітами всякої роду, бо це мало б особливе значення для покращання рівня життя на хуторі.

Після вислухання таких пояснень Нікітова, тварини задумувались над буденницею свого життя; ніякого покращання, про яке так уперто говорив Нікітов, не бачили по відношенні до себе; як і колись, день-у-день, були голодні, спали на соломі, пили воду зі ставка, виробляли норми в колгоспі, в саду, на полях, на левадах косили сіно, взимку дошкулювали холод, а влітку надокучали настирливі мухи. Інколи старші тварини, що їх спогади ще час не вкрив забуттям, старались відтворити все пережите за часів Романова й порівнати з післяреволюційними обставинами та з буденницею сучасного життя. Проте, кожне зусилля відтворити в пам'яті подій, проганяв Нікітов своїми промовами. Володів він переконливим хистом схвалювати сьогоднішнє життя тварин під опікою Вісаріонова й ідеї тваринізму. І, таким чином, супроти залину самохвальби сучасного, давноминулій час здавався тваринам лиш уявним... Тільки один Молчазніков усе точно пам'ятив і в подробицях пригадував кожну подію. Коли тварини й не мали змоги на призадуму за повсякчасним гнітом обов'язків, він, Молчазніков, зі своєї призадуми й не виходив. Знав він, що голод, горе, зневіра, розчарування — це невідступні другі тварин, з-перед і після революції.

Та, наперекір долі, тварин не покидало почуття гордості, що тільки вони, без людини, є громадянами хутора; що прогнали Романова, а тепер хутір є їхньою власністю, і колись дочекаються того, про що говорив давно у стайні Марков, ще до революції. Усі, що вже від років проживали на хutorі і ті, що недавно прибули, охоче стрічали спільну долю і з приємністю прислухались до пострілу рушниці, чи до лопотіння прапора. Їхні серця завжди сповнялись гордощами, коли в размовах згадували битви з людьми, чи про те, як віддано захищали хутір, або, як відважно прямували до тієї мети, яку вказав їм Марков. Взагалі, давніх мрій не призабули й вірили в Республіку тварин. Вірили в те, що колись казав Марков: «Прийде такий час і людей не стане на землі. Ні сліду по них не залишиться, як спалахне революція». Інколи в обіймах мрій та спогадів, нишком «Тварини всіх країн» співали. Хоч і знали, що в сучасному не легко їм живеться, що не всі сподівання їх слова Маркова дійсністю стали, проте раділи ось чим — ніхто серед них не ходить на двох ногах, ніхто не називає себе володарем і всі вони — тварини, так їм здавалось, є рівноправними.

Раннім літом повів Нікітов овечок у той бік хутора, де росли малі берізки. Там під його наглядом провели вони цілий день. Під вечір звернули в хutorі увагу, що Нікітов повернувся без овечок. З того часу день-у-день, ходив Нікітов туди до овечок і перебував з ними відокремлено від решти тварин. По той бік хутора овечки перебували цілий тиждень. Що там такого діялось, ніхто з тварин не знав, але поширювались чутки, що Нікітов учить овечок співати нову пісню, а це вимагає спокою.

По цілотижневому перебуванні поза хутором, повернулись овечки до своїх приміщен, як ураз донеслося зі стайні гучне іржання. Це Конева в найвищому ступені залякання передавала отак своє збентеження. Тому, що в голосі Коневої відчули тварини переляк, усі як один вийшли на майдан, а вслід за ними й овечки підбігали. І ось тут побачили те, що бачила Конева коли глянула

крізь вікно: Нікітов, при всій своїй перетовщенні постаті, незугарною ходою крокував на задніх двох ногах, стараючись задержати рівновагу. Похитуючись із боку в бік, ішов він навпростець майданом. Услід за ним вийшла ціла черга свиней з головного будинку; всі вони йшли на двох задніх ногах і, так як Нікітов, силкувалися задержати рівновагу. Вони разів декілька вже пройшли довкола майдану. Та враз пронеслось голосне гавкання псів і всію силою свого голосу запіяв півень; це він так попереджував, що вийде вождь. І справді, за декілька хвилин вийшов Вікар'йонов. Маєстатично ступаючи на задніх ногах, він гордо глянув на всіх, тримаючи в руках батіг. Пси, підібравши хвости під себе, підстрибували довкола Вікар'йонова. В переполосі дивились тварини, як свині з Вікар'йоновим попереду, час від часу вихитуючися, нестійкою хodoю ступали на задніх ногах. Але коли перше враження жаху та остоўпіння проминуло, вони прийшли до переконання, що світ перекинувся дотори дном; очунявшись, забули про терор псів, забули і про те, що ні в якому разі не мають права критикувати вождя. Все ж почали висловлювати своє обурення, протестували вигукуючи, щоб свині схаменулись і пригадали собі заповідь тваринізму. Але в цю ж мить овечки почали спонтанно свою нову пісню беканням: «Чотири ноги добре, але кращі ДВІ-І-І». І так їхня пісня не вгавала декілька хвилин, а коли замовкли, проминула нагода тваринам продовжувати своє обурення, бо саме в час бекання овечок свині зайшли до головного будинку.

Задуманий Молчазніков стояв непорушно, та враз почув, як хтось його ніжно торкнув за плече, й він повернувшись побачив Коневу. Вона померклім поглядом старечих очей дивилась на нього і, не сказавши ні слова, повела його за собою під той бік клуні, де на стіні були записані заповіді тваринізму. Хвилин декілька стояли вони, без слів вдивляясь на напис. Відтак Конева промовила: — Мій зір уже не той, що колись був, але й тоді, коли молодшою була, не все зуміла прочитати. Тож скажи, любий Молчазніков, чи сім

наших заповідей тваринізму є й надалі такого змісту, що колись? Молчазніков переміг своє завзяте мовчання і сповнив волю Коневої:

— Та ти тільки поглянь! — гукнув він. — Уже немає ніякої з тих заповідей, що ми їх знали й після них жили. Видно лише одну та її вона нам досі не відома: УСІ ТВАРИНИ РІВНОПРАВНІ, АЛЕ ДЕКОТРІ БІЛЬШ РІВНОПРАВНІ ВІД ІНШИХ.

Мовчки похитала головою Конева, нишком прольозилася, відтак разом з Молчазніковим відійшла до свого приміщення.

Після того, що побачили тварини вчора на майдані, вже нічого їх не дивувало; ані те, що свині, наглядаючи за ними при праці в колгоспі, тримали батоги в передній ратиці, а на двох задніх бундючно й насуплено ступали. Також без хвилювання прийняли вістку, що вчора свині закупили дроти і будуть закладати телефон у головному будинку. В такому ж байдужому настрої приймали, одну за одною, й інші вістки про всілякі зміни на хуторі. Не звертали тварини уваги й на те, що свині передплатили собі щоденник «Денне дзеркало», як і не добавали, що Вісаріонов, ідучи майданом, покурював люльку, або що всі свині були тепер повбирали в одяг Романова. Вісаріонов завжди мав на собі чорний шкіряний плащ, галіфе, чоботи, а його льоха завжди носила шовкові сукні, ті, що ними колись пишалася Романова.

За декілька тижнів пізніше приїхало багато людей із сусідніх хуторів оглядати Республіку тварин. Вони з великим зацікавленням придивлялись усьому, старанно спостерігали все, але найдужче захоплювались вітряком. Саме в той час, як гості оглядали всячину на хуторі, тварини працювали в колгоспі й не зводили очей від роботи, бо не знали, кого більше боятись — свиней, що стояли над ними з батогами, чи людей.

Цього вечора, після цілоденних оглядін, з головного будинку доносились голосні співи, сміхи та брязкіт посуду, а все те в супроводі запахів смачної їди. Невимовна цікавість заволоділа тваринами. Вони кон-

че хотіли побачити, що це за причина такого веселого і привітного настрою і що спонукало до такого товарицького взаємовідношення людей зі свиньми? Тимто й нишком підпovзли до головного будинку, а Конева вела перед. Ті, що були високі, глянули крізь вікно столової кімнати. Там побачили півкруглий стіл, а довкола нього сиділи гості із сусідніх хуторів і важливі в уряді Республіки тварини-свині. На почесному місці сидів Вісаріонов. Все товариство підкріпивши смачними харчами, забавлялося грою в карти. Та враз припинили гру, бо поросята принесли кубки наповнені вщерть пивом. Всі у столовій були так дуже зайняті своїм дозвіллям, що й не помітили тварин за вікном.

Пілсутов з Лисичівки підвівся в кріслі, підніс свій кубок пива і попросив, щоб усе товариство випило за здоров'я вождя товариша Вісаріонова та всіх жителів Республіки тварин. Покищо ж він просить хвилину уваги, бо хоче декілька слів сказати, а саме — передати велике вдовolenня з приводу їхньої згоди. Радіє, що всі невдовolenня й недовір'я людей до тварин і навпаки, пройшли раз назавжди, а відсьогодні процвітатиме дружня співпраця. Сьогодні бо люди все, що бачили в гостиннім Хуторі тварин, сприяяли з захопленням, а багато з того, що бачили, старатимуться завести й у своїх хуторах. Побачили ж тут найновіші методи дисципліни серед тварин-робітників, тож це стане за приклад і для наших хуторів, — продовжував Пілсутов.

— Також не помилитимусь, коли скажу, що бачили ми вперше в житті, як ваші члени колективу, найнижчого рівня працівники, виробляють більше трудоднів, та ще й при такому скупому приділі харчу, як денебудь у світі! Тому все поступове, що ми запримітили на вашому хуторі, негайно почнемо заводити у себе.

На закінчення Пілсутов підкresлив ще раз своє вдовolenня, що відсьогодні всі тертя й незгоди між свиньми й людьми щезнуть раз назавжди!

— Зокрема будемо все робити, щоб ворожнеча не повторилася! Працюватимемо спільними силами для добра нашого й вашого. Бо й ми, подібно до вас, маємо

в себе чимало клопотів з найнижчою клясою робітників. Ви тільки, вміло, під проводом Вісарйонова, подолали всякі бунти, як от курок, покаравши тих, що не хотіли підпорядкуватися вашим законам; аж їх згинуло чимало.

Останнє речення Пілсутова викликало голосне признання й задоволення серед свиней. Тоді ще раз виявив Пілсутов признання свиням з приводу заведення у себе довших годин праці, за вироблювання заплянованих норм, за обмеження приділів іди тваринам і за відсутність зайвого піклування й розніжнювання працівників на полях колгоспу.

Тепер же він просить усе товариство встати, піднести свої кубки з пивом і випити, щоб процвітала багатством Республіка тварин! Усі свині безмежно радили цими словами й почали з радості вистукувати ратицями об стіл, а Вісарйонов встав зі свого місця, підійшов до Пілсутова, щоб цокнутися своїм кубком з його ж. Коли вже вигуки вдовolenня втихили, Вісарйонов проголосив, що й він має дещо сказати.

Так, як і всі промови Вісарйонова, теж і та була коротка й доречна. І він висловив своє вдовolenня, хоч без пересади, що прийшов кінець усім непорозумінням. Теж запевнив приятніх, що він ніколи не мав на думці під'юджувати тварин на сусідніх хуторах до революції; такі поголоски мусила якася єхидна людина поширювати. Ніяк не відповідає правді, начебто свині-співробітники хотіли роз'ятрювати бунт серед інших тварин.

— Наша єдина ціль була і є, — продовжував він, — жити в згоді та нормальніх торговельних відносинах з нашими сусідами. Наша Республіка, що її начальником я маю приємність і шану бути, є кооперативним підприємством і належить до всіх свиней.

Разів декілька ще висловлював Вісарйонов своє невдовolenня з приводу невірних вісток про Республіку тварин, які вороже настроювали їхніх сусідів. А, щоб ще кращі взаємовідносини створити, Вісарйонов повідомив про нові розпорядження, які зобов'язують тварин

покинути раз назавжди звичку називати одне одного товаришем; такої непощані вже не буде. Теж не буде маршів перед черепом Маркова, бо це належить до неповторного минулого. Череп Маркова вже декілька днів тому закопали в землю. Та ще й, може ви зауважили, — пояснював Вісарйонов, — на нашему прaporі вже немає рога й копита. Відтепер буде лише червоний колір на нашему прaporі...

— Тож, панове, підношу свій ущерть виповнений кубок пива — пиймо на добробут Республіки тварин і на ваше здоров'я!

Знову ті самі вигуки вдовolenня рознеслись по всьому головному будинку і знову кубки з пивом спонтанно опорожнювались. А в тім, як на те все придивлялись тварини крізь вікно — трапилося щось неймовірного, хоч і правдивого. Вони чітко бачили, як морди свиней торкались до обличь людей. Погляд примерклив очей Коневої переходив з морд свиней на обличчя людей і, хоч одні мали по три підборіддя, а інші по чотири й п'ять, усі вони якось дивно зливалися в одну цільність. Просто ті ж самі прикмети рис знаменували людей і свиней...

Після зливи привітів, побажань та признань, веселе товариство засіло знову до стола, щоб підкріпитись їжею й черговими кубками пива, та продовжувати гру в карти. Колектив тварин, що непомітно, під час усіх подій, під вікном стояв і всьому придивлявся, нарешті вирішив відійти до своїх приміщень, бо до середини все одно його не запрошували. Та й мали вже доволі вражень, що їм і спати не дадуть.

Як тільки почали відходити, з віддалі декількох кроків зупинили їх крики в головному будинку. Ті крики дужчали з кожною хвилиною, тому й виришили тварини повернувшись, щоб знову зиркнути крізь вікно, в чому справа.

Поглянувши крізь вікно, побачили, на превелике диво, як ті, що ще так недавно весело й дружньо вихиляли кубки пива, ось тепер божевільно вистукували ратицями й п'ястуками по круглому столі, погро-

жуючи одні одним, обмінювались нецензурною лайкою... А причина всього лиха була в тому, що Вісарйонов і Пілсутов почали гру в карти обидва водночас тією ж самою картою — виновим тузом.

Голоси людей і свиней в навіженім крику зливались в один нестерпно пронизливий тон і все більше було видно, як морди свиней втрачали риси тварин. Конева, Молчазніков і решта всіх тварин вражено дивились крізь вікно на людей і свиней, і знову ж на цих і тих. Погляди тварин зупинились хвилину декілька на людських і свинячих учасниках банкету, але зкоюю хвилиною ставало все важче розрізнати, хто був ким...

Ось, таким чином, тварини були свідками подій у головному будинку, й бачили, які зміни наступили з часу революції по теперішній день. Усе змінилось! Тільки не змінились приміщення, до яких у пригнобленні відходили на відпочинок, бо завтра... невідмінно жде колгоспне рабство.